

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/42383>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Adres: Het Trippenhuis, Kloveniersburgwal 29, Amsterdam

Postadres: Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam

T 020-5510700

F 020-6204941

E knaw@bureau.knaw.nl

www.knaw.nl

Bank: Postbank 72221, ABN-AMRO 436465302

COPYRIGHT

© 2005 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

ISBN 90-6984-430-3

Het papier van deze uitgave voldoet aan ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier.

Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen

Levensberichten en herdenkingen 2005

Inhoud

Gerard Pieter Baerends, Levensbericht door J.A.R.A.M. van Hooff	6
Jacobus Hubertus van Boom, Levensbericht door J. Reedijk	12
Charles Ralph Boxer, Levensbericht door P.W. Klein	20
Conrad Friederich Albert Bruijning, Levensbericht door A.J. van der Eb en J. Joosse	26
Frans Camille Cornelis Van Coetsem, Levensbericht door P.C. Muysken	32
Huib Drion, Herdenking door A.R. Bloembergen	36
Francis Haskell, Levensbericht door E. de Jongh	44
Johannes Marinus Lodevicus Janssen, Levensbericht door W.P.M. van Swaaij en J.E. Rijnsdorp	50
Hendrik Simon Jansz, Levensbericht door P.C. van der Vliet	54
Leonard Barend Willem Jongkees, Levensbericht door G.B. Snow	62
Ernst Kossmann, Herdenking door F.R. Ankersmit	66
Franciscus Bernardus Jacobus Kuiper, Herdenking door H.W. Bodewitz	76
Peter Mazur, Levensbericht door N.G. van Kampen	86
Hendrik Eduard Reeser, Herdenking door L.P. Grijp	90
Anne Reinier Ritsema, Levensbericht door M.J.R. Wortel	98
Annemarie Schimmel, Levensbericht door Hans Daiber	104
August Lammert Sötemann, Herdenking door J.D.F. van Halsema	110
Eugenius Marius Uhlenbeck, Herdenking door P.C. Muysken	118
Kees Vellekoop, Herdenking door W.P. Gerritsen	124
René Wellek, Levensbericht door P.H. Schrijvers	132
David de Wied, Herdenking door F.L. Meijler	134
Petrus Johannes Maria Ypma, Levensbericht door E. den Tex	142
Register van namen	146

Gerard Pieter Baerends

30 maart 1916 – 1 september 1999

Op 1 september 1999 overleed Gerard Pieter Baerends. Hij was een buitengewoon markante persoonlijkheid in de Nederlandse biologie van de tweede helft van de vorige eeuw, iemand die mag worden beschouwd als een van de pioniers in de ethologie of de vergelijkende gedragsbiologie. Baerends werd geboren in 1916. Hij studeerde biologie in Leiden. Daar werd hij een van de eerste leerlingen en ongetwijfeld ook de belangrijkste leerling van Niko Tinbergen, die later, in 1973, samen met Konrad Lorenz en Karl von Frisch, de Nobelprijs zou ontvangen voor zijn baanbrekend werk op het gebied van de ethologie.

Toen Baerends in de tweede helft van de dertiger jaren bij Tinbergen werkte was dit een bruisende periode in de beginnende gedragsbiologie. Baerends raakte als het ware ingeprent op twee belangrijke eigenschappen van deze discipline, de belangstelling voor het gedrag van dieren in hun natuurlijke omgeving en de behoefte vernieuwende theoretische kaders te scheppen voor de verklaring van dit gedrag. Daarmee vormde deze richting een markant contrast met de betrekkelijk simplistische stimulus-response benaderingen die in zwang waren in de vergelijkende psychologie, met name in de leertheorieën van die jaren. In die benaderingen lag de nadruk op de studie van geïsoleerde en vaak tamelijk kunstmatige responsen van proefdieren in onnatuurlijke laboratoriumsituaties (de spreekwoordelijke ratten in hun labyrinthen en skinnerboxen). De vroege ethologen benadrukten de noodzaak van een omvattende ethografie, een gedetailleerde beschrijving van het natuurlijke gedrag. Dit moest de inductieve basis zijn voor deductieve argumentaties en hypothesevorming, gekoppeld aan een experimentele toetsing in een biologisch relevante context. Veldwaarnemingen en veldexperimenten waren daarom sleutelbegrippen in deze benadering.

Dit zijn ook de opvallende kenmerken van het onderzoek over het voortplantingsgedrag en de oriëntering van de graafwesp, *Ammophila campestris*, waarop Baerends in 1941 promoveerde. Het betrof het gedrag van een 'nederig' diertje dat een onverwachte complexiteit in diens gedrag onthulde.

Even een korte samenvatting: een wijfje legt enkele keren een ei. Daartoe graaft ze allereerst een holletje voor haar eerste ei; ze vangt vervolgens een prooi-insect en geeft dit een verdovende steek. De verdoofde prooi sleept ze vervolgens in het holletje, legt het ei erop, sluit het holletje af; het ei komt uit en de larve ontwikkelt zich terwijl de prooi wordt leeggegeten. Dezelfde procedure van nestbouw, prooivangst en eileg wordt gedurende de volgende dagen zo'n vijf keer herhaald. Tussendoor keert het wijfje terug naar het eer-

ste nest. Als de larve zich gezond ontwikkeld heeft, voorziet ze die van een nieuwe vers gevangen prooi en sluit het holletje opnieuw af. Dit herhaalt ze een paar keer in een overlappend schema voor al haar larven. Ze hanteert dus een ingewikkelde interne 'boekhouding' om tegelijkertijd enkele parallelle gedragsprocessen gaande te houden.

De analyse van dit soort ingewikkeld geordende gedragscomplexen met verschillende conditionele 'beslispunten' bracht Baerends tot een fundamenteel theoretisch concept, namelijk dat van de hiërarchische structuur van gedrag. In diezelfde periode kwamen ook Adriaan Kortlandt en Nico Tinbergen met dit concept. De eerstgenoemde deed dit op basis van zijn klassieke en eveneens baanbrekende onderzoeken over het voortplantingsgedrag van aalscholvers.

Baerends studie bleek in tweeërlei opzicht van belang. Zij was wegwijzend doordat zij de waarde toonde van een benadering die een inductieve beschrijvende benadering van natuurlijk gedrag combineert en integreert met experimenteel onderzoek in het veld, dat de theoretische afleidingen toetst die het observationele werk opgeleverd heeft. De studie is tevens van belang gebleken omdat zij de veelzijdige verwevenheid van het natuurlijke adaptieve gedrag ontfafelde in een tijd toen een reductionistisch perspectief en een simplistisch eenzijdige opvatting over de organisatie van gedrag overheersten.

Baerends kreeg de gelegenheid deze wetenschappelijke belangstelling verder te ontwikkelen, toen hij na een paar moeizame oorlogsjaren in 1946 op de jeugdige leeftijd van dertig jaar benoemd werd tot hoogleraar in de dierkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn kracht bleef de vruchtbare combinatie van veldwerk en laboratoriumwerk.

Voor het eerst streken hij en zijn medewerkers neer in de natuurgebieden rond Groningen, met name in zijn onderzoekskampement op het eiland Terschelling, waar een systematisch programma van onderzoek werd uitgevoerd onder andere aan de broedbiologie van meeuwen. Dit was een voortzetting van een project waarmee hij al in zijn Leidse jaren bij Nico Tinbergen had kennis gemaakt. Het project werd vervolgens op twee plaatsen voortgezet: door Tinbergen in de Oost-Engelse duinen, nadat hij in 1949 een positie in Oxford had aanvaard, en door Baerends in Groningen. Deze onderzoeken zouden uitgroeien tot Baerends' *magnum opus* 'The herring gull and its egg', dat hij in samenwerking met zijn medewerkers realiseerde en publiceerde in twee grote afleveringen, in achtereenvolgens 1970 and 1982. Ook hierin stond de organisatie van herkenning- en beslissingsprocessen binnen de gedragsstructuur centraal.

Voor het tweede onderzoek ontstonden uitstekende mogelijkheden, toen Baerends in 1953 de nieuwe faciliteiten van de faculteitdierkunde kon betrekken, die hij in Haren gerealiseerd had. Rond het laboratorium verzezen volières en aan de gevels verschenen nestkasten, waar een menigte aan gevederde vrienden gevestigd raakte. In het laboratorium ontstond een waterwereld voor een verscheidenheid aan geschubde vrienden. Daar ontwikkelden zich studies, die tot op heden in de leerboeken vermelding vinden. Met Jos van Roon, die hij had leren kennen in zijn Leidse tijd en die later zijn vrouw werd, maar ook een belangrijke wetenschappelijke kameraad bleef, schreef hij een monografie over het gedrag van cichlide vissen. Daar ontstond ook zijn monumentale studie over het gedrag van de guppy. In deze studies stond de wisselwerking van perceptuele en motivationele processen in het gedrag centraal.

Dankzij een combinatie van ethologisch en ecologisch veldwerk aan een veelheid van diersoorten, waarin de adaptieve vervlochtenheid van het gedrag met ecologische factoren een belangrijk thema was, verwierf het instituut van Baerends wereldfaam. Die oefende grote aantrekkingskracht uit op onderzoekers van elders. Vele geroemde gasten hebben kortere of langere tijd in Haren vertoefd. Het bracht hemzelf ook veelvuldig buiten de grenzen, zoals in 1964/1965, toen hij een inspirerend sabbatical jaar doorbracht in het Center for the Advanced Study of the Behavioral Sciences in Stanford in Californië.

Baerends legde altijd een grote motivatie aan de dag voor het wekken van belangstelling voor de biologische benadering van gedrag bij het grote publiek en bij onderzoekers in de menswetenschappen, die daar bij tijd en wijle nog wel eens afhoudend tegenover stonden. Een van de hoogtepunten van zijn carrière in dit opzicht was ongetwijfeld zijn zeer succesvolle samenwerking met een van onze grootste documentaire cineasten, Bert Haanstra. Samen maakten zij in 1972 de avondvullende film *Bij de Beesten Af*, die wereldwijd in bioscopen is vertoond. Het was een majestueuze verbeelding van de ethologische kennis en inzichten van dat moment in een aansprekende en toegankelijke vorm. Vooral de 'vergelijkende doortrekking' van voorstellingen naar de mens trok sterk de aandacht. Zij heeft zowel appreciërende als fel-afwijzende commentaren opgeleverd. Die waren een opmaat voor de felle discussies die in de volgende jaren zouden plaatsvinden, toen de vergelijkende en evolutionaire benadering van gedrag – ook het menselijke – onder de titel 'sociobiologie' brede bekendheid kreeg. Het waren discussies die thans grotendeels uitgewoed zijn, nu een evolutionair-psychologische invalshoek ook in de van oorsprong afwijzende geesteswetenschappen van de mens acceptatie begint te vinden.

In het begin van de zeventiger jaren kreeg Baerends de vererende uitnodiging om het vaandel over te nemen van Nobelprijswinnaar Konrad Lorenz in diens befaamde Institut für Verhaltensphysiologie te Seewiesen in Beieren. Op het nippertje wist de Groningse universiteit hem toch te behouden door hem een persoonlijke leerstoel aan te bieden, die hem bevrijdde van administratieve verplichtingen en hem de gelegenheid gaf zich geheel aan het onderzoek te wijden.

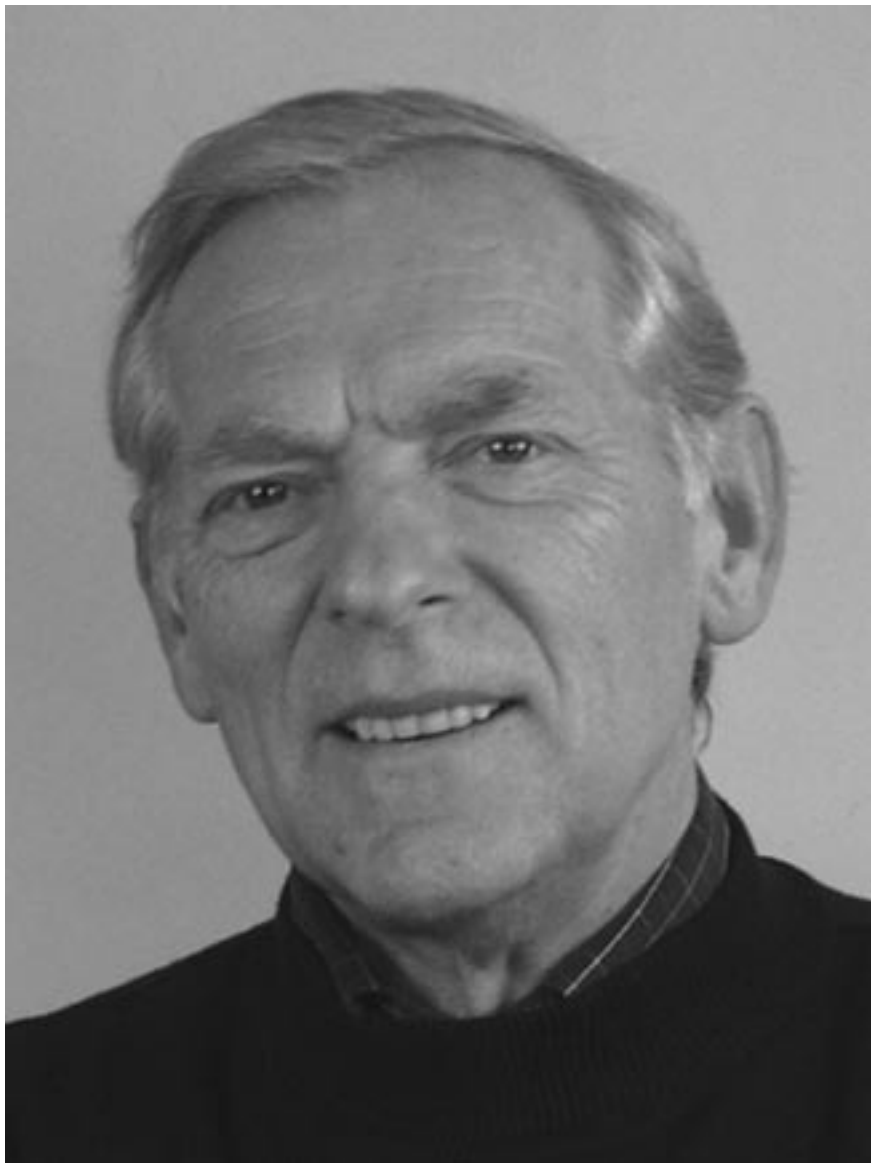
In die jaren voltooide hij samen met zijn vrouw Jos een studie over het spelgedrag van de kat. Het was een project dat tekenend was voor hun intieme kameraadschap. Het overlijden van Jos in 1991, vlak voor hun gouden huwelijksfeest was dan ook een zware slag voor Gerard Baerends, die hij nooit helemaal te boven zou komen.

Gerard Baerends heeft een enorme invloed gehad op de ontwikkeling van de ethologie. In ons land heeft hij vele jaren het gezicht van deze wetenschap bepaald. Hij heeft de vergelijkende gedragsstudie tot een erkende zelfstandige biologische discipline gemaakt. Baerends legde de lat voor zijn studenten en medewerkers hoog. Wilskracht en determinatie bepaalden zijn optreden, evenals duidelijkheid en overtuigingskracht. Deze eigenschappen kwamen hem ook te stade in vele bestuurlijke en beleidsbepalende functies, waaraan hij, met name nadat hij in 1958 tot lid van Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen was benoemd, steeds vaker zijn krachten wijdde, en waarbij zijn doordachte en klare oordeelsvorming zeer gewaardeerd werd.

Jacobus Hubertus van Boom

14 mei 1937 – 31 juli 2004

Op 31 juli 2004 overleed na een kortstondige ziekte op 67-jarige leeftijd in zijn woonplaats Oegstgeest J. H. van Boom. Hij was sedert 1981 lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Jacques van Boom was het grootste deel van zijn actieve carrière hoogleraar in de bio-organische chemie aan het Leids Instituut voor Chemisch onderzoek. Velen zagen hem als een van de invloedrijkste Nederlandse chemici van de laatste 25 jaar. Hij werd slechts 67 jaar.

Jacobus Hubertus van Boom werd geboren op 14 mei 1937 te Simpelveld als jongste uit een gezin van twaalf kinderen, waarvan al vier kinderen overleden waren voordat hij geboren werd. Zijn moeder overleed toen hij elf maanden oud was en de zorg voor het gezin kwam op de schouders van een zus en zijn vader. Als jongste van het gezin ontwikkelde hij een sterk individualistisch karakter: avontuurlijk, ondernemend, experimenterend, grenzen verkenkend en alle mogelijkheden benuttend die op zijn pad kwamen. Als jongen stond hij in het dorp bekend (of was hij gevreesd) als 'de Witte'.

Op advies van de dorpspastoor ging Jacques naar het gymnasium in Heerlen. Gedurende zijn gymnasiumtijd (zijn vader overleed in deze periode) ontstond zijn passie voor chemie. Aangezien het ouderlijk huis opgebouwd was uit zware mergelblokken kon hij vrij onopgemerkt een afgelegen kamer gebruiken voor experimenten. Op een dag resulteerde dit in een hevige explosie, waarbij zijn linkerhand ernstig beschadigd raakte. De gevolgen hiervan zijn nooit enige belemmering voor hem geweest. Jaques van Boom ontwikkelde het vermogen om in vrijwel alle omstandigheden te lezen, waardoor hij een brede algemene ontwikkeling en zeer groot interessegebied ontwikkelde, van strip, thriller, roman tot wetenschappelijke lectuur. In deze periode ontstond ook zijn liefde voor Italië, waar hij regelmatig naar toe ging, aanvankelijk alleen, later met zijn vrouw en gezin.

Jacques van Boom studeerde en promoveerde aan de Universiteit Utrecht. Zijn promotie in 1968 kreeg het *judicium cum laude* bij professor Arens, op een onderzoek onder leiding van dr. Brandsma. De titel van het proefschrift was: *Base catalysed isomerisations and eliminations in four and six-electron systems*. Na een periode van twee jaar als postdoctoraal onderzoeker aan de University of Cambridge (bij Lord Todd), waarvoor hij een Ramsay Memorial Fellowship had verworven, was hij sinds 1970 verbonden aan de Universiteit Leiden, eerst als wetenschappelijk medewerker (1970-1975), vervolgens als lector (1975-1978) en vanaf 1978 als houder van de leerstoel bio-organische chemie in het Leids Instituut voor Chemisch onderzoek.

In juni 2002 ging hij op 65-jarige leeftijd met emeritaat, maar werd bij die gelegenheid tot wetenschappelijk adviseur van de faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen benoemd.

Tijdens zijn wetenschappelijke carrière kreeg Jacques van Boom internationale faam als veelzijdig, innovatief en productief bio-organisch chemicus. Van huis uit organisch syntheticus, ontplooiده hij zich als een multidisciplinaire onderzoeker die er in zijn onderzoek naar streefde de grenzen tussen chemie en biologie te slechten, en daarbij wist hij op het grensvlak van die gebieden een nieuw terrein te ontsluiten.

Bij de keuze van researchonderwerpen wilde hij vooral moleculen maken met unieke eigenschappen. Eigenschappen die de biofysica en biochemie ondersteunen, en moleculen die van de syntheticus veel creativiteit vragen. Daarmee was hij een pionier in het grensverleggende onderzoeksgebied dat nu *Life Sciences* wordt genoemd. Hij was daarin zeer succesvol; zonder meer kan worden gesteld dat hij nationaal en internationaal wordt gezien als één van de bekendste en invloedrijkste Nederlandse chemici uit de jaren 1980-2000.

Die grote wetenschappelijke invloed verwierf hij niet vanwege zijn wetenschappelijk bestuurs- en commissiewerk. Integendeel, besturen en vergaderingen van commissies bijwonen had voor hem bepaald geen hoge prioriteit. Hij hield van het laboratorium en van zijn groep, en liet daar andere zaken vaak voor varen, soms onbewust en schijnbaar verstrooid, maar soms ook wel bewust, zo heeft hij me meer dan eens toevertrouwd. Hij meende dat de wetenschap meer aan hem had wanneer hij bij zijn studenten was, dan wanneer hij in een vergadering of op een congres zat. Iedereen accepteerde dat ook van hem; Jacques van Boom hoorde bij het lab en bij zijn groep, en sommigen waren wel eens een beetje jaloers op hem. Wanneer er iets heel belangrijks te bespreken was in een vergadering, dan was hij er wel, en met overgave. Soms kon je iemand horen zeggen bij het begin van zo'n vergadering, 'Oh van Boom is er, dan moet er wel iets gewichtigs te bespreken zijn!'

Jacques van Boom richtte zich in het begin van zijn carrière op nieuwe methoden voor de synthese van nucleïnezuuren, de bouwstenen van het erfelijk materiaal. Hij zag in een vroeg stadium de kracht van de organische chemie in het verdiepen van ons inzicht van complexe biologische interacties, en de rol van biopolymeren en hun wisselwerking daarbij. Als een van de eersten had hij in de jaren 70 van de vorige eeuw een technologie ontwikkeld die DNA-fragmenten op vrij grote schaal en heel zuiver kon produceren. Hij maakte DNA voor zijn partners in de toenmalige Werkgemeenschap Nucleïnezuuren van SON. Hij deed dat in een periode dat oligonucleotiden nog niet com-

mercieel verkrijgbaar waren en op die manier hebben veel Nederlanders geprofiteerd van zijn deskundigheid en een voorsprong gekregen op buitenlandse collega's, juist omdat zij over oligonucleotiden konden beschikken waar anderen geen toegang toe hadden. Al vrij snel bracht dit onderzoek hem internationale roem, toen hij en zijn medewerkers, in samenwerking met de groep van professor Alexander Rich (Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, vs) een nieuwe verschijningsvorm van ons genetisch materiaal identificeerden, het Z-DNA. Het oorspronkelijke artikel in *Nature* geldt als één van de klassiekers in de moderne moleculaire biologie.

Na dit vroege succes bouwde Van Boom zijn onderzoeksgroep uit, en bewerkte hij een veelzijdigheid aan bio-organische onderzoeksdoelen. Hij ging breder en multidisciplinair werken, en probeerde ook andere polymeren te maken. De grootste gemene deler binnen dit onderzoek was de ontwikkeling van technieken voor de synthese van biopolymeren (suikers, nucleïnezuuren en eiwitten) en synthetische analoga, evenals fysische en biologische vervolgstudies aan deze verbindingen. Hij koos zorgvuldig de processen die hij wilde begrijpen, en de daarvoor van belang zijnde biologische samenwerkingspartners. Daarna ging hij aan de slag voor nieuwe synthetische methoden en technologie om deze verbindingen te maken, om ze tenslotte met zijn (biologische) samenwerkingspartners toe te passen. Dit onderzoek vond plaats in nauwe samenwerking met vele onderzoeksgroepen binnen en buiten Nederland, met zowel academische als industriële achtergrond. Hoogtepunten van dit onderzoek zijn een synthetisch vaccin tegen *Haemophilus influenzae* type b (in samenwerking met RIVM en Organon), een nieuw, generiek inzetbaar fosforyleringsreagens (bij leveranciers van fijnchemicaliën verkrijgbaar als 'Van Boom's reagents') en de opheldering van het replicatiemechanisme van het poliovirus (in samenwerking met professor Wimmer, Long Island, vs).

Een en ander resulteerde in meer dan 750 publicaties, waarvan een respectabel aantal in internationale toptijdschriften zoals *Nature*, *Science* en *Cell*. Van Boom is één van de meest geciteerde wetenschappers binnen en buiten Nederland en was jarenlang de meest geciteerde (bio)chemicus van Nederland. Hij gaf leiding aan een onderzoeksgroep die van iedere internationale *peer review*commissie steeds weer op alle onderdelen het predikaat 'excellent' kreeg.

Zijn studenten en promovendi waren zijn lust en zijn leven. Een gesprek met een nieuwe student verliep meestal op de volgende manier. Hij tekende een chemische structuur en legde met veel enthousiasme uit waarom dit een mooi molecuul was. Nog interessanter waren, volgens hem, de reacties die nodig waren om deze verbinding te synthetiseren. Hij beschreef een syntheseroute

die na een paar stappen niet geschikt bleek te zijn. Vervolgens overtuigde hij de student dat deze het probleem kon oplossen. 'Denk er maar eens goed over na' zei hij en gaf vervolgens een paar artikelen waarmee duidelijk werd gemaakt dat de student aan het werk kon gaan.

Van Boom beschouwde het ook als zijn taak om iedereen in en rond zijn groep te motiveren voor het vakgebied van de organische synthese. Hij besteedde veel tijd aan de voorbereiding van zijn colleges. Een promovendus uit de groep gebruikte hij als klankbord om te controleren of zijn verhaal helder voor de studenten was. Hoewel hij de titel van zijn colleges niet vaak veranderde, sleutelde hij des te meer aan de inhoud. Elke nieuwe cursus moest anders en vooral beter. Zijn college 'synthetische organische chemie' werd door de studenten het meest gewaardeerd.

Van Boom wilde tussen de studenten werken. In het begin van zijn carrière had hij geen werkkamer. Later gebruikte hij een afgekeurd molecuulmodel om de deur van zijn kamer open te houden. Iedereen kon op elk moment van de dag binnen lopen voor advies. Had hij iemand te lang niet gesproken dan ging hij deze uit het laboratorium halen om de zaken door te nemen. In het laboratorium was Van Boom in zijn element. Elke dag liep hij over de zalen en vroeg aan iedereen hoe het er voor stond. Hij wist van elk lid van de groep aan welk project hij of zij werkte, in welk stadium het onderzoek zich bevond, dikwijls zo precies dat hij 's avonds de uitkomst vroeg van de proef die 's ochtends was ingezet.

Het is aan ieder van zijn medewerkers bekend dat hij veel aandacht aan het schrijven van artikelen besteedde. Het maakte hem niet uit voor welk tijdschrift het artikel bedoeld was. Elk artikel moet volgens hem een boodschap hebben. En deze boodschap dient met behulp van een logische volgorde van feiten aan de lezer duidelijk gemaakt te worden. Eenmaal overtuigd dat het aan zijn voorwaarden voldeed, werd het artikel opgestuurd en wachtte hij in spanning af wat de referenten en editor erover te melden hadden. Werd het artikel geweigerd en werden daarvoor niet de juiste argumenten gebruikt, dan was hij oprecht boos en schreef hij een pittige brief. Met elk artikel dat geaccepteerd werd, en die waren in de overgrote meerderheid, was hij blij. De borrel die daarop volgde was altijd gezellig.

Onder zijn leiding kwamen meer dan zestig promoties tot stand, en vele van zijn promovendi bekleden een vooraanstaande positie binnen en buiten chemisch Nederland. Zijn meer dan 750 publicaties hebben meer dan 280 verschillende namen als eerste auteurs; daaruit is te concluderen dat hij minstens zoveel medewerkers, postdocs en promovendi en samenwerkingspartners heeft gehad. Tel daar nog eens ruim 200 studenten bij, en je hebt een dorp

(of een kerk) vol leerlingen. Tot begin 2004 waren zijn publicaties meer dan 25000 maal geciteerd.

Hij was in staat het maximale uit zijn medewerkers te halen. Als iemand echt gemotiveerd was om iets te bereiken kon die op zijn onvoorwaardelijke steun rekenen. Dat gold niet alleen voor de leden van de werkgroep, maar voor iedereen. Dikwijls heeft hij belangeloos in het onderzoek van anderen geïnvesteerd. Bij zo'n handelwijze hoort ook een sterke persoonlijkheid. Van Boom straalde zijn hele leven enthousiasme, werkkraft en ambitie uit. Eigenschappen die hij vermengde met een eigenzinnig humor en realisme. Maar Van Boom stelde zelf zijn grenzen: tegen zes uur ging hij met een tas artikelen en manuscripten naar zijn 'thuis': een rustpunt, de plaats waar hij zichzelf was. Zijn vrouw Liesbeth, dochter Stella en later zijn kleinkinderen waren het allerbelangrijkste in zijn leven. Bij elk hoogtepunt in zijn carrière maakte hij duidelijk dat zonder Liesbeth het allemaal niet mogelijk zou zijn geweest

Tijdens zijn wetenschappelijke carrière besteedde hij ook veel aandacht aan de maatschappelijke aspecten van zijn vak. Dit uitte zich onder andere in zijn betrokkenheid bij bedrijfsmatige activiteiten binnen Nederland. Zo was hij jarenlang adviseur bij Organon (Oss), Unilever (Vlaardingen) en Gist-brocades (nu DSM, Delft), en heeft hij met deze en andere partijen een indrukwekkende lijst aan octrooien op zijn naam staan. Hij bleek bij het uitvoeren van fundamenteel onderzoek vaak in staat de praktische toepasbaarheid in het oog te houden. Een belangrijk voorbeeld is het onderzoek naar nieuwe glycosyleringsmethoden, wat resulteerde in nieuwe syntheses technieken die Organon toepaste bij de ontwikkeling van nieuwe antithrombotica. Dit Organonprogramma, aan Organonzijde geleid door prof. Van Boeckel en in samenwerking met het Franse bedrijf Sanofi, leidde tot de nieuwe bloedstollingsremmer Arixtra. Bij het onderzoekstraject was Van Boom, als adviseur bij Organon, nauw betrokken. Tenslotte stond hij, samen met zijn collega professor Herman de Boer, aan de wieg van het biotechnologiebedrijf Prosensa.

Zijn maatschappelijke betrokkenheid kwam ook tot uiting in zijn inzet voor het academische onderwijs. Zijn college 'synthetisch organische chemie' groeide in het vorige decennium uit tot het meest populaire vak binnen de afstudeerrichting 'ontwerp en synthese' van de opleiding scheikunde. Daarnaast ging hij, terwijl hij de pensioensgerechtigde leeftijd reeds had bereikt, de uitdaging aan een geheel nieuw inleidend college scheikunde op te zetten en te verzorgen voor het nieuwe Leids-Delftse studieprogramma Life Science and Technology. Naast het geven van reguliere colleges dienen ook de grote spanningen vermeld te worden die hij zich heeft getroost in de bij- en nascho-

ling van menig student, promovendus of reeds gepromoveerde wetenschapper die korte of langere tijd in zijn onderzoeksgroep werkte.

Van Boom kreeg gedurende zijn wetenschappelijke carrière meerdere prijzen en eervolle vermeldingen. In 1975 ontving hij de Gouden Medaille van de Koninklijke Nederlandse Chemische Vereniging (KNCV). In 1981 werd hij benoemd tot Lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). In 1985 kreeg hij de Koninklijke Shellprijs toegekend. In 1999 verkoos de Technologiestichting STW hem tot Simon Stevin Meester. In 2000 werd hij gelauwerd met de Akzo Nobelprijs. Bij zijn emeritaat wilde hij van een afscheidscollege of afscheidssymposium ter ere van hem niet horen; je mocht er aanvankelijk bijna niet over praten van hem. Hij vond zoiets helemaal niet nodig.

Met zijn overlijden verliest de KNAW een uiterst creatief lid en is een einde gekomen aan een imposante carrière, met vele wetenschappelijke hoogtepunten, en talrijke bijdragen van grote maatschappelijke waarde. Als geen ander heeft Van Boom het belang van de bio-organische chemie uitgedragen, en het aanzien van de Nederlandse wetenschap in het algemeen en dat van de Universiteit Leiden in het bijzonder bevorderd.

Tijdens zijn ziekte thuis in de laatste maanden heb ik meermalen geconstateerd met hoeveel genoegen en ook trots, hij sprak over zijn oude groep, hoe soepel de overdracht was gegaan naar zijn opvolger, en hoe er binnen een paar jaar een vernieuwd sterk en zeer succesvol team was gegroeid.

Op 5 augustus 2004 is hij te Oegstgeest begraven. Enkele honderden leerlingen, collega's en vrienden waren aanwezig om hem de laatste eer te bewijzen; nog meer zullen hem missen als leermeester, raadsman, collega en vriend.

Charles Ralph Boxer

8 maart 1904 – 27 april 2000

An officer and gentleman en daarom zo Brits als het maar kon zijn. Of andersom natuurlijk.

Wie hem voor het eerst ontmoette kreeg geen andere indruk van hem. Deze indruk was weliswaar juist, maar daarom nog niet goed want eenzijdig en dus onvolledig. Charles Boxer was veel en veel meer dan dat. Oprecht, hartelijk, vriendelijk, gul en gastvrij. Levensgenieter met een zwak voor goed tafelen. Openhartig en recht voor zijn raap. Wars van grote woorden, dikdoenerij en zelfingenomenheid. Muzikaal en liefhebber van honden, katten, vogels, alle andere dieren, bloemen en de hele natuur. Met ijzeren regelmaat verliet hij zijn dierbaar landhuis temidden van de verlatenheid van Hertfordshire om – weer of geen weer, 's ochtends en 's avonds – in gezelschap van alleen zijn hond telkens een uur door de natuur te wandelen. 'Dat is de enige manier om helder te denken' – beweerde hij. Zijn naaste buur, de boer van enkele kilometers verder op, beweerde op zijn beurt hersens te horen kraken als Boxer voorbij beende.

Lenig van geest, oorspronkelijk, vitaal, vrijmoedig. Begnadigd docent en verteller, altijd tot hulp en advies bereid. Poëtisch, gevoelig en romantisch maar nooit sentimenteel. Ongeremd verzamelaar van boeken, antiquiteiten, munten, penningen, rariteiten, schilderijen, tekeningen en nog zo wat. Optimistisch pessimist, wijze stoïcijn, agnosticus met hart en ziel. Onconventioneel, moedig, geestig en verdraagzaam. Vloeiend spreker van negen talen – waaronder een soort archaïsch Nederlands – soms wat grof gebekt. De schuine mop en het scabreuze lied waren wel aan hem besteed. Een veeldrinker maar geen dronkelap. Thuis in alle gezelschap waar ter wereld ook. Niettemin een schokkend *enfant terrible*. Hij liet zich aantreffen in keurig, dunnetjes krijtgestreept donker herenkostuum met felrood schitterende sokken er onder. Rond de nek schreeuwde een kakelbonte stropdas. 'God schiep de Mens naar zijn evenbeeld en de Mens deed hetzelfde met God', sprak hij, met een smakelijk 'borreltje' in de hand. *Every line of the national anthem contains a lie*, hoorden zijn toehoorders hem zeggen. Een merkwaardige uitspraak voor een voormalig beroepsofficier die zijn standvastige

¹ Voor dit levensbericht heb ik met name voor enige tekenende anekdotes en biografica gebruik gemaakt van de uitgebreide beschouwing van F. Lequin over leven en werk van C.R. Boxer in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde. Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia and Oceania*. vol.156.4, p. 671-685, Leiden (KITLV) 2000 (zie bibliografie).

dapperheid onder de gruwelijkste omstandigheden had bewezen. Zoals elke goede Brit was hij dus een beetje excentriek.

Onder dit alles lag zijn gesloten persoonlijkheid. Ongeacht of juist dankzij zijn oprechte belangstelling voor mensen, dingen en het hele universum was Charles Boxer zichzelf genoeg. Per slot van rekening was hij het liefst alleen. Daarbij liet hij zich voortdrijven door een fundamentele nieuwsgierigheid. Het heeft hem tot wereldreiziger gemaakt. Altijd was hij op pad, vaak alleen. Zijn nooit aflatend speuren voerde hem onophoudelijk over zeeën, oceanen en continenten. Steeds was hij op zoek naar kennis en weten. Steeds ook zocht hij de ontmoeting met mensen, hetzij van nabij of van ver, hetzij van nu of van vroeger. Aan deze nieuwsgierigheid dankt hij zijn naam en faam als groot geleerde en historicus.

Zijn eerste werk van wetenschap, *The Journal of Maarten Harpertsz Tromp Anno 1639* verscheen in 1930. Zonder academische opleiding had Boxer de inleiding, vertaling, bewerking en annotatie voor zijn rekening genomen. Hij was toen zesentwintig. Voortgekomen uit een geslacht van militairen – zijn vader sneuvelde in 1915 bij de slag om Ieperen – was hij tot officier opgeleid aan de Sandhurst Military Academy. Hij zowel als zijn broer dienden in hetzelfde regiment als hun vader. Dat was niet bij uitstek het voorportaal van een professioneel geschoolde historicus. Het heeft hem niet verhinderd naderhand nog acht andere boeken en tientallen artikelen over de Nederlandse maritieme geschiedenis te schrijven. De belangrijkste zijn *Jan Compagnie in Japan* (1936; herzien en aanmerkelijk verbeterd bij de heruitgave van 1950), *The Dutch in Brazil* (1957) en een van zijn hoofdwerken *The Dutch Seaborne Empire* (1967). Even vernieuwend was zijn hoofdstudie over de Portugese overzeese expansie *The Portuguese Seaborne Empire* (1969). Het wetenschappelijke oeuvre dat hij heeft nagelaten is alleen al door zijn omvang indrukwekkend. Zonder rekening te houden met vertalingen, herdrukken, boekbesprekingen en allerlei kleingoed omvat het 39 boeken en honderden artikelen, in totaal ruim 15.000 gedrukte bladzijden. De thematiek en de aanpak van zijn werk getuigen bovendien van zijn onafhankelijke, oorspronkelijke geest. In een tijd waarin de westerse geschiedschrijving nog goeddeels in de ban verkeerde van benauwend, in zichzelf gekeerd nationalisme bedreef Boxer feitelijk al wereldgeschiedenis in de hedendaagse betekenis van het woord. ‘Poespas in de hoofden’, noemde zijn Nederlandse confrater Pieter Geyl dat destijds nog. De loop der jaren heeft Boxer gelijk gegeven. Het is waar dat zijn conclusies en uitspraken soms wel wat al te gedurfd klinken.

Hij heeft de lof gekregen die hij verdient, zowel in de geleerde wereld als man van wetenschap als van een breed publiek van belangstellende leken dat

hem waardeerde als schrijver van boeiende *best sellers*. Na zijn eervol ontslag uit militaire dienst in de rang van majoor regende het gastdocentschap en leerstoelen. Nog in hetzelfde jaar (1947) benoemde King's College in Londen hem tot Camões Professor of Portuguese. Andere professoraten volgden, waaronder die in Yale, Michigan en Bloomington. Geleerde genootschappen en wetenschappelijke academies, waaronder de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) (1976), begroetten hem als lid. Hij ontving eredoctoraat na eredoctoraat, zes in totaal. Het eerste kwam van Utrecht (1950). Nadat de dictator Salazar hem wegens zijn kritiek op de rassendiscriminatie in het vroegere koloniale rijk van Portugal tot *persona non grata* had verklaard, verleenden diens democratische opvolgers hem de hoogste Portugese onderscheiding. De paus benoemde hem tot ridder in de Orde van de Heilige Sint Gregorius. Merkwaardig genoeg liet de ongelovige Boxer zich deze benoeming welgevallen. Tot twee keer toe had hij geweigerd zich te laten opnemen in de Order of the British Empire. De eerste keer vanwege de rassendiscriminatie in dat imperium, de tweede keer omdat dit rijk niet langer bestond. De pauselijke uitverkiezing aanvaardde hij uitsluitend op grond van zijn diepe eerbied voor de Jezuïet Sint Franciscus Xaverius. Dat was de missionaris die in de zestiende eeuw het christendom naar Japan had gebracht. Daarover heeft hij onder meer geschreven in *The Christian Century in Japan (1549-1650)* (1951), zijn vlak na de Tweede Wereldoorlog verschenen hoofdwerk dat men wel mag beschouwen als sleutel tot zijn geest. Het behandelt de komst en uitroeiing van het christendom in Japan. In de tot dan toe binnen de westerse wereld overheersende voorstelling van zaken was dat een toonbeeld van heidense laaghartigheid en Oosterse wreedheid. De Tweede Wereldoorlog had er nog een schepje bovenop gedaan. Boxer was de eerste die overtuigend de twee kanten van de zaak liet zien. In hun onthechting van het aardse verdienden naar zijn afgewogen oordeel de samurai en de soldaat van Jezus Christus beiden respect. Het is al met al een verbazingwekkend boek, verschenen op een verbazingwekkend tijdstip, niet in de laatste plaats gezien Boxer's eigen confrontaties met het land van de rijzende zon.

Omstreeks 1930 was hij als officier naar Japan gezonden om daar tot tolk te worden opgeleid. Hij verbleef er toen enkele jaren. In 1936 vertrok hij naar Hongkong. Hij werkte daar bij de Britse militaire inlichtingendienst. Hij was er met zijn nieuwsgierigheid geknipt voor. Zojuist ongehuwd vader geworden van zijn eerste dochter raakte hij bij de gevechten om Hongkong in december 1941 zwaar gewond. Hij is er nooit helemaal van genezen. Daarna verdween hij in Japanse krijgsgevangenschap. Daar wachtte langdurig en zwaar verhoor, inclusief eenzame opsluiting in een bij dag en nacht verlichte cel. Menigeen

die het in soortgelijke omstandigheden destijds toch minder zwaar te verduren kreeg, heeft er een levenslange diepe haat voor Japan en de Jappen aan overgehouden. Boxer niet. Tot op de laatste duit berooid en beroofd verscheen de magere schim Boxer tenslotte weer in het daglicht. Consequent heeft hij geweigerd zich door alle ellende te laten traumatiseren. Hij bleef nieuwsgierig.

Gefascineerd en geïnspireerd door de natuur, cultuur en historie van Japan heeft hij dit land en niet het Westen als het ware in het centrum van de wereld gezocht. Dit land en zijn volk hadden nu eenmaal voor altijd zijn liefde gewonnen. Bijna negentig jaar oud heeft hij op uitnodiging van een Japanse universiteit zijn laatste grote wereldreis naar dit land gemaakt. Die liefde verklaart mogelijkwerwijs mede dat hij juist Nederland en Portugal heeft beschouwd als historische medespelers van de eerste rang. De twee naties waren rond 1600 immers in Japan op elkaar gestuit – net als in Brazilië en Indië trouwens.

De ware liefde is niet blind, maar kent geen voorwaarden of grenzen. Zo greep Boxer in 1945 ook de kans de moeder van zijn dochter te trouwen onder de wederzijdse belofte elkaar vrij te laten. De Amerikaanse blauwkous Emily Hahn (1905-1997), de eerste vrouwelijke mijnbouwkundig ingenieur van de Verenigde Staten, was net zo'n intelligent, origineel en vrijgevochten exemplaar als hij. Ook zij was een auteur met grote wetenschappelijke verdiensten. In 1948 kregen ze er nog een dochter bij. Soms gingen zij zelfs samen op pad. Zo zijn zij elkaar tot aan het eind in ongebonden vrijheid trouw gebleven.

Charles Boxer was al tijdens zijn leven een legende. Nu hij – op enkele jaren na een eeuw oud – is gestorven zal hij dat blijven.

Bibliografie

Lequin, Frank, In Memoriam Charles Ralph Boxer F.B.A./ 8 March 1904-27 April 2000, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde, Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia and Oceania*. vol.156.4, p. 671-685, Leiden (KITLV) 2000.

Conrad Friederich Albert Bruijning

10 november 1919 – 30 januari 2004

Op 30 januari 2004 overleed prof. dr. Conrad Friederich Albert Bruijning op 84-jarige leeftijd. Con Bruijning, zoals zijn vrienden en collega's hem kenden, was rustend lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Sectie Biologie, en emeritus hoogleraar in de Parasitologie aan de Universiteit van Leiden.

Bruijning werd op 10 november 1919 te Paramaribo geboren. Hij studeerde biologie in Leiden en promoveerde in 1948 op een proefschrift getiteld *Studies on Malayan Blattidae* (promotor prof. dr. H. Boschma). Hij trouwde met Nelly Volger en zij kregen twee kinderen.

Con Bruijning was korte tijd als biologieleeraar werkzaam op een middelbare school. Daarna trad hij in 1949 in dienst bij het Departement van Gezondheid in Suriname om er leiding te geven aan de afdeling parasitologie en entomologie. In deze functie hield hij zich bezig met verschillende medisch-hygiënische problemen waaronder de bestrijding van malaria, schistosomiasis, filariasis en gele koorts. Daarnaast was hij belast met het toezicht op de Dienst Sanitaire Inspectie in Suriname.

Hij had een bijzondere belangstelling voor de culturele antropologie en voelde zich zeer betrokken bij de problematiek van ontwikkelingslanden. In zijn Surinaamse periode besteedde hij veel tijd aan het verzamelen van materiaal voor taxonomisch onderzoek, zoals van bloedzuigende Nematocera.

Tijdens zijn verblijf in Suriname nam hij in 1952 deel aan een medisch-biologische expeditie naar het gebied van de Tapanahony-Paloemeu, een van de laatste grote verkenningstochten oude stijl. Naast wetenschappelijk materiaal leverde deze tocht ook een prachtige fotoserie op, die op tal van tentoonstellingen te zien is geweest. Bruijning was een uitstekend fotograaf en hij kon kleurrijke verhalen vertellen over hoe hij 's nachts zijn films onder het bladerdak van het tropisch regenwoud ontwikkelde. De jaren in Suriname waren voor hem een van de meest gelukkige perioden van zijn leven en zij hebben grote invloed op zijn verdere loopbaan gehad.

In 1955 verliet Bruijning Suriname en werd hij als wetenschappelijk ambtenaar aangesteld bij het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden. Vier jaar later, in 1959, trad hij in dienst van het Laboratorium voor Parasitologie van de faculteit der geneeskunde van de Universiteit Leiden. In samenwerking met de toenmalige directeur van het instituut, prof. dr. P.H. van Thiel, deed hij onderzoek naar de identiteit en wijze van verspreiding van de haringworm

¹ Met medewerking van prof. dr. A.M. Deelder

(*Anisakis marina*, later genoemd *Anisakis simplex*), een toen nog onbegrepen parasitaire infectie. Niet lang daarna introduceerde Bruijning in het laboratorium onderzoek aan schistosomiasis of wel bilharzia, waarbij met name de immunologie van *Schistosoma mansoni* infecties de nadruk had. Dit zou zijn hoofdinteresse worden en schistosomiasisonderzoek vormt nog steeds een van de gezichtsbepalende activiteiten van het laboratorium.

In 1965 volgde hij Van Thiel op als directeur en werd hij benoemd tot gewoon hoogleraar in de parasitologie. Onder zijn directoraat werd het onderzoek in het laboratorium voor een belangrijk deel gewijd aan parasitaire ziekten van de derde wereld. Naast onderzoek aan malaria werd vooral het schistosomiasiswerk gestimuleerd door de oprichting van de werkgroep 'Schistosomiasis Immunologie'. Die afdeling hield zich bezig met immunodiagnostiek van parasitaire antigenen waarbij technieken als kwantitatieve immunofluorescentie en antigeen detectie centraal stonden. Hierbij ontstond een nauwe samenwerking met professor P.L.J. Gigase van het Instituut voor Tropische Geneeskunde in Antwerpen.

Bijzondere vermelding verdienen zijn activiteiten op het gebied van onderwijs. Bruijning was een uitstekend docent. Zijn colleges waren steeds minutieus voorbereid en helder gestructureerd en werden vaak opgeluisterd met anekdoten uit eigen praktijkervaring. Hij besteedde veel aandacht aan zijn studenten en zette zich bijzonder in om hun interesse te wekken voor tropische parasitologie. Hij was lid van het college van curatoren van de International Course of Health Development, waarin hij ook als docent optrad, en hij gaf regelmatig colleges in het kader van het vak hydraulische engineering voor studenten van de Technische Hogeschool van Delft. Voorts zette hij zich in voor het onderwijs in de parasitologie in Nederland, en in het bijzonder bevorderde hij de samenwerking tussen de medische faculteiten van Leiden en Rotterdam op het gebied van onderwijs en diagnostiek.

Ook de samenwerking op het terrein van het medisch onderwijs en onderzoek tussen de medische faculteit in Leiden en de Universiteit van Suriname kwam door zijn inspanning van de grond. Zijn bijzondere band met dit land kwam verder tot uitdrukking in zijn betrokkenheid bij de oprichting van het Medisch Wetenschappelijk Instituut te Paramaribo.

In 1975 werd Bruijning ook benoemd tot hoogleraar aan de subfaculteit biologie van de faculteit wiskunde en natuurwetenschappen, uit erkentelijkheid voor zijn betrokkenheid en dat van zijn instituut bij het onderwijs aan en de begeleiding van studenten in de biologie.

In 1984 werd Bruijning benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), 'Vrije Sectie', na de opheffing daar-

van trad hij toe tot de Sectie Biologie. Reeds vóór zijn benoeming had hij, als lid van een Akademie delegatie, deelgenomen aan een bezoek aan China. Hij was een gewaardeerd lid van de Akademie. Toen de KNAW in 1991 besloot het beheer van haar medisch-biologische instituten onder een aparte beheerseenheid (koepel) te plaatsen, werd Bruijning gedurende het eerste jaar lid en voorzitter van het Koepelbestuur. Voorts was Bruijning lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem en buitenlands corresponderend lid van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België. Voor zijn vele verdiensten werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

Kenmerkend voor zijn gehele carrière was zijn overtuiging van de noodzaak om waar mogelijk laboratoriumwerk met veldwerk op locatie te combineren. Dat gold vooral voor het schistosomiasiswerk, en het leidde tot talloze werkbezoeken aan endemische gebieden in onder andere Ethiopië, Kenia, Egypte, Suriname en China. Deze contacten resulteerden dikwijls in vruchtbare en jarenlange samenwerkingsprojecten.

Zijn autoriteit op het terrein van de tropische parasitologie leidde tot zijn benoeming, dikwijls als voorzitter, in een groot aantal nationale en internationale commissies op het gebied van tropische geneeskunde en parasitologie, zoals lid van het uitvoerend comité van de Netherlands University Foundation for International Cooperation, de Scientific Working Group en het Steering committee on Schistosomiasis van de World Health Organization, lid Raad van Beheer van de International Course in Health Development, en buitenlands lid van het Curatorium van de Universiteit van Suriname. Voorts bekleedde hij bestuursfuncties bij het Rode Kruis, de NUFFIC en het Nederlands Instituut voor Biologen (NIBI), en trad hij op als (mede)organisator van wetenschappelijke conferenties, o.a. het eerste Ecologen Congres in Den Haag (1974), de Netherlands Organisation for International Cooperation (NUFFIC)-conferentie 'Wetenschap en Techniek voor Ontwikkelingslanden' (1975), de conferentie 'Waterbeheer in Tropische Landbouwgebieden' (1976), en vele andere.

In 1982 ging Bruijning met emeritaat, nadat hij zeventien jaar als hoogleraar-directeur aan het Laboratorium voor Parasitologie verbonden was geweest. Zijn vertrek viel samen met de verhuizing van het laboratorium uit het statige pand aan het Rapenburg in Leiden, waar het gedurende meer dan zestig jaar gehuisvest was geweest, naar de tijdelijke behuizing op het terrein van de faculteit geneeskunde.

Con Bruijning was een bescheiden en erudiet man met een brede belangstelling voor de kunst en vooral voor klassieke muziek. Hij was een uitstekend

fotograaf, kon goed tekenen en hield zich graag met tuinieren bezig. Na zijn emeritaat zette hij een punt achter zijn wetenschappelijke werk en richtte hij zich op zijn vele hobby's. De ziekte en het overlijden van zijn vrouw Nelly was voor hem een grote slag die hij slechts moeilijk kon verwerken.

Wij verliezen in Con Bruijning niet alleen een uitstekend en veelzijdig wetenschapper maar ook een sociaal bewogen en beminnelijk mens.

Frans Camille Cornelis Van Coetsem

14 april 1919 – 11 februari 2002

Op 11 februari 2002 overleed op 82-jarige leeftijd F.C.C. Van Coetsem te Ithaca (New York, Verenigde Staten.), waar hij sinds september 1969 als hoogleraar en sinds 1988 als emeritus hoogleraar verbonden was geweest aan de afdeling germanistiek van Cornell University. Hij werd in 1970 buitenlands lid van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Van Coetsem was een zeer innovatief en veelzijdig germanist, die van 1947 tot heden met onvoltooid, deels postuum gepubliceerd werk, een constante reeks van publicaties het licht heeft doen verschijnen, in het Nederlands, het Frans, het Duits, en later ook steeds meer in het Engels.

Frans Camille Cornelis Van Coetsem werd geboren te Geraardsbergen (Oost Vlaanderen) op 14 april 1919, zoon van Paul Auguste Marie Van Coetsem, 'bediende' (ambtenaar), en Helène De Lil, naaister. Zijn middelbare school doorliep hij aan de Athenées van Mons en Ath, waar hij in 1938 zijn diploma behaalde. Van 1939 tot 1941 deed hij een vervolgopleiding aan de École Normale (section) in Nivelles. Frans Van Coetsem studeerde vervolgens van 1941-1946 Germaanse filologie te Leuven, onderbroken door militaire dienst in 1945, en schreef een licenciaatsverhandeling over de klank- en vormleer van het dialect van zijn geboorteplaats. Hij trouwde op 30 april 1947 met Juliette De Bodt, net als zijn vader bediende. Na het huwelijk bleef het jonge echtpaar in Geraardsbergen wonen.

Op hetzelfde onderwerp als dat van zijn doctoraalscriptie promoveerde Van Coetsem in 1952, eveneens te Leuven. Zijn promotor was L. Grootaers. Na zijn promotie werd hij aspirant-redacteur en vervolgens redacteur van het Woordenboek der Nederlandse Taal te Leiden. In deze periode schreef hij een verhandeling over de sterke werkwoorden in het Oudgermaans op basis waarvan hij in 1956 te Leuven aggregeerde (*Das system der starken Verba und die Periodisierung im älteren Germanischen*; tweede druk 1964). In 1957 volgde hij Grootaers op als hoogleraar Germanistiek te Leuven. Daarnaast werd hij in 1963 hoogleraar oudgermanistiek te Leiden. In 1968 vertrok hij naar de afdeling Germanic Languages and Literatures van Cornell in Ithaca, New York, waar hij tot zijn emeritaat in 1988 hoogleraar bleef. Ook na het zeer betreurd overlijden van zijn vrouw in 1993 bleef hij in Ithaca wonen en daar bleef hij tot zijn laatste dagen actief. Zijn laatste publicatie verscheen postuum in 2002 in de *Leuvense Bijdragen. Tijdschrift der Germaanse Filologie*. Dit was ook het blad waarin zijn eerste publicatie in 1947 verschenen was, over de woorden *dan* en *toens* in een groep Zuid-Oostvlaamse dialecten. Hij is gestaag (naast

andere talen) in het Nederlands blijven publiceren, ook nadat hij staatsburger van de Verenigde Staten was geworden, en vervulde zo een belangrijke brugfunctie tussen de Engelstalige en Nederlandstalige germanistiek en neerlandistiek.

Tevens vervulde hij de rol van intermediair tussen Vlaanderen en Nederland, zoals onder meer blijkt uit de lezingenreeks 'De rijksgrens tussen België en Nederland als taalgrens' (gehouden in samenwerking met A. Weijnen in 1957). De goede banden met Nederland dateren uiteraard uit zijn Leidse periode, als redacteur van het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) en later als hoogleraar. Zo wordt ook zijn naam wisselend met *Van* en met *van* geschreven. Er zal een logica aanwezig zijn, maar die heb ik niet kunnen ontdekken. In latere jaren treffen we ook soms de verengelse voornaam Francis aan.

In de toenmalige voordracht werd hij met name geroemd vanwege het verband dat hij tot stand bracht tussen de structuralistische en historisch-vergelijkende methoden in zijn studie over het systeem van sterke werkwoorden en de periodisering in het Oud-Germaans, onder verwijzing naar Van Coetsem's Leidse oratie *Structuralisme en Oudgermanistiek: enkele opmerkingen en toepassingen* (1963). Samen met Herbert L. Kufner redigeerde Van Coetsem in 1972 een bundel waarin een basis gelegd wordt voor de studie van het proto-Germaans. Over het thema van zijn dissertatie voor het aggregaat, de Ablaut (klinkerverschuiving) bij de sterke werkwoorden, is hij tot 1994 blijven publiceren.

De belangrijkste recentere bijdrage, waarmee Van Coetsem zeer bekend is geworden komt in zijn *Loan phonology and the two transfer types on language contact* (1988). In dit boek, een van zijn meest algemeen theoretische bijdragen van betrokkene, maakt hij de agentivity, de actieve eigen rol, van de taalgebruiker tot de kern van zijn analyse van taalcontactverschijnselen. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de actieve rol van de spreker van de ontvangende taal (*recipient language agentivity*) bij woordontlening en die van de spreker van de donortaal (*source language agentivity*) bij impositie. Het gaat hier in feite om de asymmetrie tussen de vaak aanzienlijke aanpassing van een woord als het ontleend wordt in een andere taal, en de geringere aanpassing als het uitgesproken wordt met een buitenlands accent. Nemen sprekers van de linguïstisch dominante taal taalmateriaal over uit een sociaal dominante taal, door inhoudelijke noodzaak of uit prestigeoverwegingen, dan hebben we te maken met *recipient language agentivity*; gaat het om het overbrengen van elementen uit hun eigen taal in een sociaal dominante taal, dan is er sprake van *source language agentivity*. Toevallig verscheen

zijn boek in hetzelfde jaar als een bekend boek over taalcontact van Terrence Kaufman en Sarah G. Thomason, waarin een vergelijkbare theorie wordt ontvouwd.

De algemene lijn van de eerdere beschouwing van Van Coetsem wordt voortgezet in *A General and Unified Theory of the Transmission Process in Language Contact* (2000), waarin een breder scala aan taalverschijnselen onder de loep wordt genomen vanuit hetzelfde perspectief. Wat dit perspectief zo bijzonder maakt is dat psychologische (hoe goed beheerst een spreker de taal?), sociale (welke taal is sociaal dominant?), en structurele aspecten (welke wijzingen, met name in de klankstructuur, ondergaat een element in taalcontact?) hier gecombineerd worden. Met deze geïntegreerde benadering is Van Coetsem dan ook een voorloper van het contemporaine onderzoek op dit gebied; zo blijkt hij tenslotte ook een intermediair te zijn geweest tussen de traditionele filologie en het moderne onderzoek op het gebied van taalcontact.

Bibliografie:

O. Leys, 'In memoriam Frans van Coetsem 1919-2002'. *Leuvense Bijdragen. Tijdschrift voor Germaanse Filologie*. 91, 1-2, pp. 1-2.

Huib Drion

25 april 1917 – 20 april 2004

Levensloop

Vijf dagen voor zijn zevenentachtigste verjaardag is Huib Drion in zijn slaap overleden; in zijn flat aan de Leidse Boerhaavelaan, waar hij meer dan veertig jaar alleen, als vrijgezel heeft gewoond. Daarmee is een eind gekomen aan het lange, volle en rijke leven van een democraat in hart en nieren, een begenadigd schrijver, een voortreffelijk rechtsgeleerde, een groot cassatierechter en bovenal van een bijzonder mens. Ik zal deze kwalificaties toelichten, maar vooraf iets zeggen over Drions levensloop.

Drion groeide op in Den Haag in een groot, hecht en sprankelend gezin, dat lang bij elkaar bleef, omdat de kinderen tijdens en soms ook na hun studie thuis bleven wonen. Bijzonder was vooral de band tussen Huib en zijn anderhalf jaar oudere broer Jan. Zij vormden, zoals Huib zei, een soort twee-eenheid. Zij deden van alles samen, zoals discussiëren, rechten studeren, verzetswerk in de oorlog en – uiteindelijk – het bezetten van de leerstoel burgerlijk recht in Leiden.

Huib Drion studeert in 1945 in Leiden af. In 1946 vertrekt hij naar Harvard om daar een dissertatie over de onrechtmatige daad in het internationaal privaatrecht te schrijven. Daar overkomt hem ongeveer het ergste dat een promovendus kan treffen: broer Jan schrijft hem dat Dubbink – later lid van de Akademie en president van de Hoge Raad – op het onderwerp is gepromoveerd. Huib ziet dan – naar hij zelf later zegt: ten onrechte – af van een dissertatie over dit onderwerp, maar publiceert er wel in *Themis* (1949) een lang artikel over, waarin hij een frontale aanval doet op de *lex loci delicti*, de toen gangbare verwijzingsregel.

Terug in Nederland aanvaardt hij een functie als bedrijfsjurist bij de KLM en doet daar zeveneneenhalf jaar lang praktijkervaring op. Maar het proefschriftvirus blijft kennelijk woekeren. In 1953 wordt hem een beurs aangeboden door het Institute of International Air Law van de McGill University in Montreal. Hij grijpt zijn kans, gaat naar Canada en keert een jaar later terug met het manuscript van zijn dissertatie *Limitation of Liabilities in International Air Law*. Hij promoveert op 19 oktober 1954 *cum laude* bij professor Goedhuis, de toenmalige hoogleraar luchtrecht in Leiden. Het boek gaat over internationaal geldend recht, te weten over (onderdelen van) het Verdrag van Warschau van 1929 betreffende het internationale luchtvervoer. Het praktisch belang van zijn scherpzinnige, internationaal georiënteerde commentaar op het Verdrag is niet gering, want het Verdrag bestrijkt grensoverschrijdend luchtvervoer in de hele wereld en de bepalingen over de aansprakelijkheidsbeperking staan centraal in het verdrag.

Na zijn promotie is Drion professorabel. In 1955 volgt zijn benoeming tot hoogleraar privaatrecht aan de Nederlandse Economische Hogeschool in Rotterdam. Drie jaar later gaat hij naar Leiden, waar hij samen met zijn geliefde broer Jan de leerstoel burgerlijk recht bezet, met dien verstande dat Jan als lid van het Driemanschap een substantieel deel van zijn tijd aan het nieuwe Burgerlijk Wetboek (BW) besteedt. De veelbelovende samenwerking eindigt al in 1964, wanneer Jan plotseling op zevenenveertigjarige leeftijd overlijdt en de twee-eenheid van de beide broers wordt verbroken. Huibs verdriet moet groot zijn geweest.

In 1969 maakt Drion de overstap naar de Hoge Raad. Hij zit vijftien jaar in de Burgerlijke Kamer, eerst als raadsheer, later als vice-president. In 1984, drie jaar voor zijn zeventigste, houdt hij op; hij vindt dat je niet te lang moet doorgaan.

Democraat in hart en nieren

Kenmerkend voor de jonge, maar ook voor de oude Drion is zijn democratische geesteshouding. Daarbij hoort het debat. In zijn mooie Juristenportret van Drion in *Themis* (1992) spreekt J.H. Nieuwenhuis over ‘Drions voorkeur voor de *agora*, het forum van het publieke debat, boven de preekstoel. In zijn geschriften zoekt hij steeds het debat.’ Aan het debat, en ook aan de democratie, ligt de vrijheid van meningsuiting ten grondslag. Die koestert Drion dan ook. Hij zegt met instemming de door hem bewonderde Amerikaanse opperrechter Cardozo na:

‘There shall be no compromise of the freedom to think one’s thoughts and speak them, except at those extreme borders where thought merges into action.’

Als de vrijheid van meningsuiting onder de Duitse bezetting in het gedrang komt, is dit voor Jan en Huib Drion onverdragelijk. Reeds in augustus 1940 – drie maanden na de Duitse inval in Nederland – besluiten zij tot uitgave van een illegaal studentenblad. Het is typerend voor de Drions dat zij kiezen voor verzet door het woord (en niet door sabotage, spionage of schieten). Het eerste nummer van De Geus verschijnt in oktober 1940, het laatste nummer, nr. 29, in 1945. De Drions (soms bijgestaan door hun vader) zorgen met een enkele uitzondering voor alle kopij. Die gaat niet alleen over direct verzet tegen de Duitsers, maar ook over meer algemene politieke en maatschappelijke vraagstukken. Ook wie de bezetting niet heeft meegemaakt zal begrijpen dat het om levensgevaarlijke activiteiten ging; het blijft een klein wonder dat de broers nooit zijn opgepakt.

Na de oorlog blijft Huib Drion zich in woord en geschrift met de democratie bezig houden. Het belangrijkste is waarschijnlijk zijn op 27 november 1967 (ter gelegenheid van de ‘26-novemberherdenking’ te Leiden) uitgesproken rede *Intellectuelen en democratie*, die zich ook laat lezen als een ode aan de democratie. Aan het slot wijst hij wel op de zwakheden die inherent zijn aan de democratie, zoals de onrust verbonden aan de bij de democratie horende sociale mobiliteit, de inefficiëntie van het bestuur en de compromissencultuur. Die zwakheden moeten we niet verdoezelen, maar aanvaarden als offers die we voor de democratie moeten brengen.

Later, als Drion al raadsheer is, houdt hij zich, ook buiten de raadkamer, bezig met de verhouding wetgever – rechter. Zijn democratische gezindheid brengt dan, als ik het goed zie, mee dat hij meer sympathie voor de wetgever heeft dan toen onder privatisten gebruikelijk was. Hij poneert voor een vergadering ter viering van het zestigjarig bestaan van de Nederlandse Jurisprudentie in 1973 onder meer de stellingen dat rechtsvorming door rechtspraak ‘oneindig veel minder belangrijk voor de moderne samenleving (is) dan rechtsvorming door de wetgever’ en ‘dat rechtsvorming met een politiek karakter zoveel mogelijk aan politiek verantwoordelijke organen moet worden voorbehouden’ (in het ‘zoveel mogelijk’ zit hier de rek). Daarnaast is hij altijd een nuchter, maar overtuigd voorstander van het nieuwe BW geweest.

Begenadigd schrijver

In 1948 schrijft de jonge Drion in een opstel over de al genoemde Amerikaanse opperrechter Cardozo aan deze een *vitalizing power of style* toe. In het Voorwoord bij de *Geschriften*, die wij in 1982 met volle medewerking van Drion hebben uitgegeven, hebben wij de vrijheid genomen deze ‘power’ aan Drion zelf toe te schrijven. De prachtige stijl, dat is inderdaad een wezenskenmerk van Drions werk.

In een interview met het dagblad Trouw zei hij een paar jaar geleden: ‘Mijn veld van belangstelling bleek vooral het schrijven van wetenschappelijke artikelen te zijn, waarbij het aanbrengen van een zekere literaire vormgeving mij evenveel plezier verschaft’. Evenveel: het wetenschappelijke werk verschaft natuurlijk ook plezier. Het schrijfplezier is vaak voelbaar in Drions werk en de ‘zekere literaire vormgeving’ kan je haast niet ontgaan. Ga lezen en let op de trouvailles, de oneliners (‘de soort van kinderkruiستocht tegen Meijers waartoe Van Dunné de Nederlandse juridische wereld heeft opgeroepen’), de fraaie vergelijkingen, de welgekozen citaten en de kernachtige typering (‘Risicoaanvaarding is vaak niet veel anders dan het juridisch equivalent van

het “hocus pokus pilatus pas”, waarmee de goochelaar uit zijn hoed tovert, wat hij er tevoren had ingestopt’).

Waarom zou een begenadigd en gepassioneerd schrijver met een brede belangstelling als Drion alleen schrijven over het recht? Hij debuteert op tweeëntwintigjarige (!) leeftijd met een essay in *De Gids* over Balzac en het Holland van vóór tachtig. Na de oorlog publiceert hij tientallen essays in bladen als *Criterium*, *Hollands Maandblad* en *Tirade*. Zij gaan over zuiver literaire onderwerpen als zijn lievelingsschrijvers Balzac en Proust, maar ook over meer het recht rakende onderwerpen als de democratie en de processen Weinreb en Eichmann. De essays zijn door de uitgever Van Oorschot gebundeld in *Het conservatieve hart en andere essays* (1966) en *Denken zonder diploma* (1986). Het is niet aan mij om hierover een oordeel te geven. Ik kan alleen zeggen dat ik bij herlezing werd getroffen door de belezenheid en eruditie op literair en historisch gebied, door de gevarieerdheid van de onderwerpen en door de durf zich zonder diploma buiten het recht te bewegen. En ik kan melden dat een kenner als Martin van Amerongen het mooi vindt; hij omschreef Drion niet lang geleden als een ‘jurist die al meer dan vijftig jaar een van de beste essayisten is’.

Dat hij ook een breed publiek kan pakken bewees Drion op vierenzeventigjarige leeftijd met zijn spraakmakende stuk *Het zelfgewilde einde van oude mensen* in NRC Handelsblad van 19 oktober 1991. (De volksmond spreekt over ‘de pil van Drion’, hoewel hij zelf nooit over een pil heeft gesproken.) Drion werd opeens een publieke figuur, die honderden brieven kreeg en die regelmatig optrad op radio en tv.

Voortreffelijk rechtsgeleerde

Ik ben nu toe aan het rechtswetenschappelijk werk. Daar gaat het tenslotte om in de Akademie, waarvan Drion in 1974 lid werd. Dat lidmaatschap lag voor de hand: Drion was in zijn wetenschappelijk gezien meest vruchtbare periode – ruw gezegd: het derde kwart van de vorige eeuw – een van de vooraanstaande privatisten van ons land.

Het rechtswetenschappelijk oeuvre van Drion bestrijkt een breed terrein. Zeker, de kern wordt gevormd door het aansprakelijkheidsrecht: het *preadvies NJV 1957* over aansprakelijkheidsbedingen, de Rotterdamse en de Leidse oratie, de *Hofmann-Drion* (Drions werk; Hofmann is de merknaam), de losbladige *Onrechtmatige Daad* en een aantal belangrijke opstellen. Maar een levendig en springerig intellect als dat van Drion blijft niet bij één onderdeel hangen (hij zou moderne onderzoeksmanagers tot wanhoop hebben gedreven!). In het contractenrecht is hij zeker even goed thuis getuige bijvoorbeeld

zijn preadviezen over dwaling en precontractuele verhoudingen. En de in de *Geschriften* opgenomen bibliografie laat zien dat hij het hele privaatrecht bestrijkt: van het huwelijksgoederenrecht tot het bewijsrecht; en van het vennootschapsrecht tot het zee- en luchtrecht. Daarbij komt dan nog het internationaal privaatrecht en wat in de bibliografie wordt genoemd: Algemene rechtsbeschouwingen. Ik zeg er maar even bij dat die niet – zoals bij Paul Scholten – rechtsfilosofisch of religieus getint zijn. Drion was a-religieus en echt filosoferen deed hij niet. En nu we toch bij de nieten zijn: rechtshistorische beschouwingen zijn er niet of nauwelijks; en een echte comparatist kan men Drion niet noemen.

Het gaat natuurlijk meer om de diepgang dan om de breedte. Drion was een oorspronkelijke, onafhankelijke en vernieuwende denker. Dat ziet men in vele van zijn geschriften. Ik stip de twee publicaties aan, die ik het meest bewonder en die op mijn eigen rechtsontwikkeling grote invloed hebben gehad. In de eerste plaats de schitterende Rotterdamse oratie *Verzekering en aansprakelijkheidsrecht*, waarin hij de onderlinge verhouding van deze beide verschijnselen in een in ieder geval voor ons land nieuw licht plaatst en waarin hij verder enige rechtseconomie *avant la lettre* bedrijft. En in de tweede plaats de meesterlijke *Hofmann-Drion*, in die tijd met afstand het beste boek over onrechtmatige daad, waarin op vele, vele bladzijden oorspronkelijke, verrassende en/of sprankelende gedachten en formuleringen zijn te vinden.

Maar Drion was zeker niet alleen een vernieuwer. Zijn conservatieve hart – zie het titelessay van de bundel – hield hem met beide benen op de grond. Bovendien was hij ook een practicus; hij zat tenslotte langer in de rechtspraak dan in de rechtswetenschap. Hij begreep drommels goed dat het recht er is om te worden toegepast en richtte zich in zijn wetenschappelijk werk ook op de praktijk. Hij schreef annotaties en rechtspraakoverzichten; hij beantwoordde rechtsvragen in het Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie (*WPNR*); hij gaf bijna een kwart eeuw als hoofdredacteur leiding aan de op de praktijk gerichte losbladige *Onrechtmatige Daad* (bepaald geen sinecure, zeg ik als zijn opvolger); hij schreef een inleidend leerboek over het vermogensrecht, het *Compendium van het vermogensrecht*, dat vele drukken beleefde; en tenslotte was de *Hofmann* ook een handboek voor de praktijk.

In zijn Juristenportret wijst Nieuwenhuis vanuit een iets andere invalshoek ook op deze praktijkgerichtheid: ‘Hoe ‘werkt’ het recht?’ Uit zijn civielrechtelijke geschriften komt naar voren dat Drion vooral geïnteresseerd is in deze vraag. De functies van rechtsregels boeien hem meer dan hun structuren.’ Nieuwenhuis licht dit toe aan de hand van de Rotterdamse oratie en de studie *De betekenis van het bezit voor ons huidige recht*. Hij had ook nog het pread-

vies over dwaling kunnen noemen, alsmede Drions voorkeur voor de *lex fori* (dat werkt beter, want de rechter kent zijn eigen recht). En Drion was inderdaad geen man voor structuren; geen systeembouwer of dogmaticus. Hij kon diep delven, maar bleef een man van de praktijk.

Schoordijk sluit zijn Recensie van de Geschriften in het *WPNR* (1982) af met de woorden: 'Werk van Drions kwaliteit is schaars zo verzucht ik'. Ik breng hetzelfde tot uitdrukking als ik Drion een voortreffelijk rechtsgeleerde noem.

Groot cassatierechter

In zijn opstel over Cardozo zegt Drion: 'De Nederlandse rechter is anoniem, zijn vonnissen zijn anoniem, voor zover men al van 'zijn' vonnissen kan spreken. Hoever is dat niet verwijderd van de *opinions* van de Angelsaksische rechter met de vaak zo markante persoonlijke stijl.' Hoe kan je over een anonieme rechter schrijven? Dat is moeilijk, maar je kan afgaan op de waarnemingen van mederechters en van je zelf. Dat doe ik. Ik was ruim een jaar zijn mederechter en ik maak gebruik van de waarnemingen van anderen die veel langer met hem samenwerkten.

Hoogtepunt van de week was (en is) de donderdag, de dag van de raadkamer, de dag van het debat over de zaken. Drion zat vele jaren aan het hoofd van de grote ovale tafel en nam van hieruit deel aan het debat op zijn bekende levendige, beweeglijke en betrokken manier; ook hier de *vitalizing power of style*. Een zekere felheid hoorde bij die stijl (evenals trouwens een vleugje ironie en een teugje demagogie). Maar te fel was hij voor mijn oren niet. Hij wist ook heel goed dat hij tot de definitieve beslissing open moest blijven voor alle argumenten van partijen en zijn mederechters.

Natuurlijk kwam het voor dat de beslissing uiteindelijk anders uitviel dan Drion wilde, dat hij in de minderheid zat. Als goed democraat legde hij zich daar vrij makkelijk bij neer. Hij zat niet, zoals sommige anderen, dagenlang te tobben over een volgens hem verkeerd uitgevallen beslissing. Ook in dit opzicht was hij een *team player* en niet een solist.

Na de raadkamer komt er nieuw hoogtepunt: het maken van het concept. Drion heeft ergens geschreven dat de juridische taal, zoals iedere vaktaal, weinig elegant is. Hij zal hierbij waarschijnlijk ook het klassieke Hoge Raads op het oog hebben gehad. Toen hij in de Hoge Raad kwam kon hij uiteraard zijn concepten niet in zijn eigen stijl schrijven, maar moest hij min of meer in het gareel van de Hoge Raad gaan lopen. Veel beginnende raadsheren hebben daarvoor een leertijd nodig. Maar Drion ging dit intellectuele precisiewerk direct al goed af. Zou het kunnen zijn dat een begenadigd schrijver als hij was makkelijk van de ene stijl op de andere kan overstappen?

In de Hoge Raad bleef Drion natuurlijk de onafhankelijke en oorspronkelijke denker die hij altijd geweest was. H.E. Ras, oud-president van de Hoge Raad en van de Burgerlijke Kamer, die van 1969 tot 1984 vrijwel onafgebroken met Drion heeft gezeten, heeft dit op de crematiebijeenkomst aldus onder woorden gebracht: ‘Kenmerkend voor Huib was zijn onafhankelijkheid van denken. Hij zag er niet tegen op zich te verwijderen van een vaste leer in doctrine of rechtspraak wanneer hij vond dat een nieuwe weg moest worden ingeslagen. Dan kwam de progressieve kant van zijn denken naar boven. Maar hij had ook een voorzichtige kant, die hij zelf misschien zou hebben geduid met een verwijzing naar het conservatieve hart...’

Grote rechters – maar heel verschillende persoonlijkheden – maakten in Drions tijd deel uit van de Burgerlijke Kamer: Wiarda, Ras, Snijders en Martens, om er een paar te noemen. Het is voor mij evident dat Drion in dit rijtje thuis hoort. Dat is een veel zeggende slotsom. Ik kan hieraan nog toevoegen dat naar eigen zeggen de tijd in de Hoge Raad de gelukkigste in Drions werkzame leven is geweest.

Een bijzonder mens

Ik heb Huib Drion een bijzonder mens genoemd. Ik hoop dat dit bijzondere in mijn relaas doorklinkt. Eén aspect wil ik hier nog noemen, namelijk de vriendschappen. De warme persoonlijke belangstelling van Huib voor iedereen in zijn omgeving leverde vele, vaak langdurige vriendschappen op: met jong en oud, met man en vrouw, met hoog en laag, met jurist en niet-jurist.

De jongste broer Tom citeerde tijdens de crematiebijeenkomst de spreuk die het *ex libris* van vader Drion sierde (maar die eigenlijk op een zonnewijzer thuis hoort): *Horas non numero nisi serenas* (ik tel alleen de zonnige uren). Die past goed bij Huib, want hij was zonnig van aard en dat straalde op zijn omgeving af.

Ja, zo zullen velen zich Huib blijven herinneren: als een zonnige vriend.

Francis Haskell

7 april 1928 – 18 januari 2000

De in 2000 overleden Britse kunsthistoricus Francis James Herbert Haskell, hoogleraar te Oxford, *fellow* van Trinity College en buitenlands lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, moet tot de belangrijkste kunsthistorici van de vorige eeuw worden gerekend. Hij werd in 1928 geboren en groeide op in een gecultiveerd en kosmopolitisch milieu, in een Londens huis vol moderne schilderijen en beeldhouwwerken. Zijn vader, de balletcriticus en directeur van Sadler's Wells Ballet School, Arnold Haskell, en zijn moeder, Vera Saitsova, een Russische emigrante, hadden elkaar in Parijs ontmoet. Frans was hun gemeenschappelijke taal. De grote belangstelling voor Franse kunst en cultuur, die de zoon later aan de dag zou leggen, heeft stellig ook met deze achtergrond te maken.

Francis Haskell werd geschoold in Eton en studeerde vervolgens geschiedenis aan King's College, Cambridge. Daar zou hij in 1954 als docent worden aangesteld en van 1962 tot 1967 tevens fungeren als bibliothecaris van de afdeling kunstgeschiedenis. In het laatstgenoemde jaar aanvaardde hij de leerstoel kunstgeschiedenis in Oxford. In 1965 trouwde hij met Larissa Salmina, toen conservatrice van de Hermitage in Leningrad.

Haskell was een historicus die tevens kunsthistoricus werd, zij het bepaald geen conventionele kunsthistoricus. De basale terreinen van het vak, daar waar de studie van individuele kunstenaars en hun oeuvre plaatsvindt en waar het traditionele kennerschap beoefend wordt, heeft hij zelden of nooit betreden. Een theoreticus kan hij evenmin worden genoemd. Hij was onmiskenbaar een groot erudiet, iemand bovendien die gestadig interessante denkbeelden lanceerde, maar van het ontwerpen van specifieke theorieën heeft hij zich altijd verre gehouden – anders dan zijn collega Ernst Gombrich, aan wie wij bijvoorbeeld een veelomvattende theorie over de ontwikkelingsgang van de kunsten te danken hebben.

Haskell bewoog zich bij voorkeur op het grensvlak van geschiedenis en kunstgeschiedenis of op dat van kunst en maatschappij, en zoals wel vaker het geval is bij de confrontatie van verschillende disciplines en verschillende fenomenen met elkaar, heeft dat ook bij hem zeer vruchtbare en verrassende resultaten opgeleverd. Met zijn eerste boek, *Patrons and painters. A study in the relations between Italian art and society in the age of the baroque*, verschenen in 1963, vestigde hij meteen zijn naam. Dit voortreffelijke werk dat allerwegen grote indruk maakte – het werd door Gombrich terecht als 'pioniersarbeid' gekwalificeerd – verbindt kunstgeschiedenis met wat men een sociologie van verzamelaars en connaisseurs zou kunnen noemen. Het

boek geeft niet alleen een indringend beeld van de omstandigheden waarin Italiaanse en in Italië werkende buitenlandse kunstenaars, van het pauselijke Rome uit de vroege zeventiende eeuw tot in de tweede helft van de achttiende eeuw in Venetië, hun producten vervaardigden en aan de man brachten, het biedt ook prachtige beschouwingen over de aard van de patronage van hun eminente opdrachtgevers, te beginnen met de invloedrijke Maffeo Barberini, die in 1623 als Urbanus VIII het pontificaat op zich nam.

Een van de verdiensten van het boek is dat het de ingewikkelde netwerken van opdrachtgevers, kunstenaars, handelaars en agenten zeer gedifferentieerd maar steeds toegankelijk in kaart brengt. Duidelijk wordt aangetoond dat er in de relaties tussen kunstenaars en opdrachtgevers een grote variatie bestond, dat er door heel wat schilders vanuit het atelier voorstellingen voor de vrije markt werden geproduceerd, terwijl anderen een onderkomen hadden gevonden in het palazzo van een adellijke kunstliefhebber en daar uitsluitend voor hem en zijn vrienden werkten. Van kunstenaars die een dergelijke, zoals het in de zeventiende eeuw heette, *servitù particolare* ambiëerden, werd niet alleen verwacht dat ze over de nodige talenten beschikten, ze moesten eveneens goede manieren hebben. Er kwam nogal wat *social climbing* onder kunstenaars voor, sommigen van hen bereikten zelfs een elitestatus, maar daarnaast, zo vernemen we van Haskell, kon het voor een schilder ook profijtelijk zijn om zich uitzonderlijk, zelfs buitengewoon vreemd, te gedragen.

Wat in *Patrons and painters* verder een rol van belang speelt is het vaak moeilijk grijpbare verschijnsel 'smaak', esthetische smaak. Dit fenomeen moet de auteur van meet af aan hebben gefascineerd, waarschijnlijk al tijdens zijn jeugd in het ouderlijk huis, en in elk geval heeft het hem nooit meer losgelaten. In veel van zijn geschriften krijgt smaak op het gebied van de kunsten, in welke uitdruktingsvorm ook, gedetailleerde aandacht en worden allerhande vragen opgeworpen (en voor zover mogelijk beantwoord) over de stimuli van bepaalde artistieke voorkeuren in een bepaalde periode en binnen een bepaald milieu. Waarschijnlijk is tot op heden niemand dieper in dit onderwerp doorgedrongen dan Haskell en niemand heeft zoveel verrassende en soms verbazingwekkende gegevens ter zake bijeengebracht als hij.

Dat het zo onschuldig klinkende begrip 'smaak' talrijke facetten bezit, was vóór Haskell natuurlijk niet onbekend, maar men kan zonder meer vaststellen dat dankzij de manier waarop hij decennialang verslag heeft gedaan van zijn overwegingen en onderzoeken, het inzicht in de smaakproblematiek buitengewoon verrijkt en genuanceerd is. Vermoedelijk had het feit dat hij van oorsprong historicus was in zoverre ook voordelen dat hij zich niet, zoals vele kunsthistorici, liet dirigeren door de traditionele kunsthistorische canon.

Welke oordelen en standpunten aan die canon ten grondslag lagen, werd door hem trouwens meer dan eens in historisch perspectief gezet. En intussen richtte hij zijn belangstelling ook op kunstenaars en kunststromingen die voorheen weinig gewaardeerd werden of grotendeels veronachtzaamd waren. Zijn studies van de officiële kunst uit het Frankrijk van de negentiende eeuw zijn daar voorbeelden van.

Het woord 'smaak' komt expliciet voor in de welsprekende titels van drie van Haskell's boeken, te weten *Rediscoveries in Art. Some aspects of taste, fashion and collecting in England and France* uit 1976, *Taste and the antique. The lure of classical sculpture, 1500-1900*, een boek uit 1981 dat hij samen schreef met Nicholas Penny, en een bundel essays uit 1987, *Past and present in art and taste*. Vooral *Taste and the antique* gold al spoedig als een standaardwerk over smaakgeschiedenis; het werd verplichte lectuur bij menig kunsthistorische opleiding. Het boek handelt over die klassieke beeldhouwwerken die, vanaf de Renaissance, enkele eeuwen lang een nagenoeg onaantastbare canon hebben gevormd en die op een enorme schaal zijn gereproduceerd, in diverse materialen, op diverse formaten en met verschillende doeleinden. Waarom de sculpturen in kwestie zo'n speciale status hadden verworven, waaraan ze precies hun reputatie dankten, en met welke (soms uiteenlopende) betekenissen ze werden beladen, zijn enkele van de historische problemen die door Haskell en zijn medeauteur in deze studie met grote scherpzinnigheid zijn geattaqueerd.

Zijn monumentaalste en meest ambitieuze werk, *History and its images. Art and the interpretation of the past*, verschenen in 1993, is in feite een geschiedenis van de cultuurgeschiedenis, waarin wordt nagegaan op welke wijze sedert de Renaissance oudheidkundigen, historici en literatoren kunstwerken hebben gebruikt bij het beschrijven en vooral interpreteren van het verleden, welke conclusies over maatschappij en samenleving zij uit kunstwerken meenden te kunnen aflezen. Een hele reeks invloedrijke geleerden voor wie kunstwerken mede instrumenteel waren bij het construeren van een algemeen cultuurhistorisch concept, wordt in dit boek voor het voetlicht gebracht, onder wie Vasari, kardinaal Baronius, de Montfaucon, Voltaire, Gibbon, Winckelmann, Michelet, Taine, Burckhardt en Huizinga. Vooral van Huizinga was Haskell een overtuigd bewonderaar en aan deze voorganger, 'the last great historian to have made an outstanding contribution to the theme discussed in this book', is het uitvoerige, overigens niet geheel onkritische slot-hoofdstuk gewijd, getiteld *Huizinga and the 'Flemish Renaissance'*.

Haskell's laatste boek, *The ephemeral museum. Old master paintings and the rise of the art exhibition*, postuum verschenen in het jaar van zijn dood,

heeft de geschiedenis van het tentoonstellingswezen, en meer in het bijzonder de internationale cultus van monstertentoonstellingen – *blockbusters* – tot onderwerp. Hier treedt de historicus soms ook als bezorgde criticus op, behartigenswaardige bedenkingen uitend over de criteria die hedendaagse tentoonstellingen in de ogen van sommigen tot een succes heten te maken: de lange rij wachtenden voor het museum, het grote aantal kostbare bruiklenen en de hoeveelheid bijeengesprokkeld sponsorgeld.

Verrassenderwijs begint zijn verhaal, zoals in *Patrons and painters*, in het zeventiende-eeuwse Rome waar, in een voornamelijk aristocratische sfeer, de vroegste tentoonstellingen van oude meesters werden gehouden. Als eerste echte *blockbuster* moet volgens Haskell de nationalistisch getoonzette Rembrandt-tentoonstelling worden beschouwd, die in 1898, ter gelegenheid van de troonsbestijging van koningin Wilhelmina in het nieuwe Stedelijk Museum te Amsterdam werd ondergebracht en 43000 bezoekers trok. Over nationalisme en kunst en over kunst in dienst van de politiek biedt dit boek tal van saillante uiteenzettingen. Een fraai voorbeeld is het onderhoudende hoofdstuk over de in 1930 georganiseerde tentoonstelling van Italiaanse kunst in de Royal Academy in Londen, die met veel vallen en opstaan tot stand kwam en waarbij de machtige lady Chamberlain en Mussolini beiden even sluwe als ongewild komische hoofdrollen speelden (*‘Botticelli in the service of fascism’*).

Huizinga verschijnt in dit boek opnieuw, al zijn hier slechts enkele pagina's voor *‘the greatest cultural historian of the twentieth century’* ingeruimd. Het draait nu om de befaamde tentoonstelling van Vlaamse primitieven, die in 1902 in Brugge werd gehouden, in een, zoals Haskell het uitdrukt, *‘extremely nationalist context’*. De jonge Huizinga formuleerde een oordeel over de Brugse expositie, dat min of meer haaks stond op de strekking die door de Belgische organisatoren werd gepromoveerd.

Al Haskell's geschriften zijn uitermate leesbaar en onderhoudend, en sommige mogen zonder aarzeling zelfs meeslepend worden genoemd. Zijn brede oriëntatie, zijn gevoel voor historische anekdotiek en vooral zijn elegante en vaak geestige manier van schrijven, waarin men onmiddellijk de Britse essaytraditie herkent, stonden daar garant voor. Overigens was Haskell, ondanks zijn lange lijst van publicaties, bepaald geen studeerkamergeleerde. Hij was een enthousiast reiziger en museumbezoeker en een veelgevraagd spreker op symposia en conferenties, waar hij zo nodig ook in vloeiend Frans en Italiaans het woord voerde. Bovendien maakte hij jarenlang deel uit van belangrijke adviescommissies, onder andere van de Wallace Collection in Londen en de Ashmolean Museum in Oxford, zoals hij eveneens nauw betrokken was bij de

National Art Collections Fund. De aankoop van kwalitatief hoog gekwalificeerde kunstwerken ging Haskell zeer ter harte. In dat opzicht, en niet alleen in dat opzicht, heeft deze historicus zich altijd een uiterst sensitief kunstkenner betoond.

Johannes Marinus Lodevicus Janssen

14 september 1918 – 25 juni 2001

Op 25 juni 2001 overleed op 82-jarige leeftijd Johannes Marinus Lodevicus Janssen. Hij werd in 1974 benoemd tot lid van de Akademie en van de Sectie Technische Wetenschappen.

Met hem is een zeer veelzijdig geleerde heengegaan die op een groot aantal terreinen zijn sporen heeft verdiend en veelal pionierswerk verrichtte met grote betekenis voor de industriële bedrijvigheid.

Jan Janssen werd in 1918 te Arnhem geboren waar hij de 5-jarige HBS doorliep. Hij studeerde technische natuurkunde aan de Technische Hogeschool Delft alwaar hij, na een korte onderbreking in 1939 voor een militaire officiersopleiding, in 1941 het diploma natuurkundig ingenieur ontving.

In 1940 heeft hij als militair gedurende drie dagen gevochten in Rotterdam waar hij moest meemaken dat een aantal van zijn kameraden zijn gesneuveld. Voor zijn inzet is hij gedecoreerd.

Op 1 februari 1942 trad hij, na een kort verblijf bij TNO Delft, in dienst bij de N.V. Philips waar hij belast werd met het ontwerpen van elektronische instrumenten. Hoewel de omstandigheden voor onderzoek aanvankelijk niet erg gunstig waren, bleek al spoedig zijn diepgaande wetenschappelijke belangstelling. Zijn publicaties over de electro-analoog, een toestel voor het bestuderen van regelmechanismen trokken grote aandacht en waren ook van belang voor de verdere ontwikkeling van zijn loopbaan. In feite werd hierbij een belangrijke pionierstap gezet met betrekking tot het analoge rekenen waarover hij in 1955 met Ensing, Idzerda en Offereins een zeer belangrijke publicatie schreef (Trans. S.I.T., 7, 105-122, 1955).

In 1949 aanvaarde hij een positie als onderzoeker op het gebied van de meet- en regeltechniek bij het toenmalige Koninklijke Shell laboratorium te Delft. Al spoedig werd hij aldaar chef van de afdeling meet- en regeltechniek. Hij ontwikkelde een systematische procedure voor de keuring van instrumenten die moeten voldoen aan de strenge eisen van industriële omgevingen. Verder startte hij, internationaal als één van de pioniers, de wetenschappelijke onderbouwing van de procesregeltechniek, die tot dan een puur praktijkvak was geweest. Onder zijn leiding werd de *process analyzer* ontworpen en gebouwd, waarmee het dynamisch gedrag van industriële processen werd gemeten, als stap in de ontwikkeling van procesmodellen voor de bepaling van regelbaarheid en regelkwaliteit. Vanaf 1957 kreeg hij de leiding over de *computing development division* van de afdeling management services van de Bataafse Internationale Petroleum Maatschappij. Een van de activiteiten was het toepassen van technieken uit de Operationele Research op de plan-

ning van de bedrijfsvoering in petroleumraffinaderijen. Omdat hij zich daarbij ontplooipte tot een deskundige op het nog prille gebied van *digital computing*, speelde hij een grote rol in de introductie en de toepassing van computers binnen de Koninklijke/Shell Groep.

Met zijn werk heeft hij grote bijdragen geleverd aan deze vakgebieden en verwierf hij grote erkenning in binnen- en buitenland. Hij kan ook beschouwd worden als een der *founding fathers* van de International Federation of Automatic Control (IFAC) welke in feite ontstond uit een bijeenkomst in Heidelberg in 1956, een bijeenkomst die ook wel het ‘nulte IFAC congress’ wordt genoemd.

In 1967 werd hij door de Technische Hogeschool Twente uitgenodigd om als buitengewoon hoogleraar te participeren in de nieuwe postkandidaatsopleiding tot bedrijfskundig ingenieur en te doceren in de ‘operationele methoden in de bedrijfsvoering’. Deze activiteit werd in 1969 uitgebreid naar een ordinariaat. In deze functie zette hij zijn onderzoeksactiviteiten op het gebied van operationele research en *computing management* voort naast vele andere taken zoals die van decaan van de faculteit bedrijfskunde. Daarnaast speelde hij als gezaghebbende wetenschapper en manager een belangrijke rol in de internationale vakorganisaties. Hij was voorzitter (1975-1978) van het EMS-COM (Committee on Economic and Management Systems van IFAC) waarbij hij vele symposia en workshops organiseerde in Europa, Noord Afrika en Japan. Ook trad hij op in vele adviesraden zoals van The Netherlands IASA foundation. Jan is op verzoek opgetreden als professor aan de London School of Economics (1977) en de Universiteit van Darmstadt (1972-1977).

Jan Janssen heeft zelf substantiële en ook baanbrekende bijdragen geleverd aan diverse deelwetenschappen en daarover gepubliceerd vanuit een industriële loopbaan. Hij heeft daarbij ook leiding gegeven aan processen in de industrie die deze nieuwe verworven kennis in de ingenieurspraktijk introduceerde. Zijn vindingrijkheid is ook gebleken uit de vele octrooien die hij op zijn naam had staan of samen met anderen verwierf op het gebied van de meet- en regeltechniek en op het raakvlak van procesbeheersing en bedrijfskunde. In zijn leven is zijn aandachtsveld steeds meer omvattend geworden en tenslotte is deze unieke kennis van Janssen ingezet voor de opleiding van een nieuwe generatie ingenieurs-bedrijfskundigen.

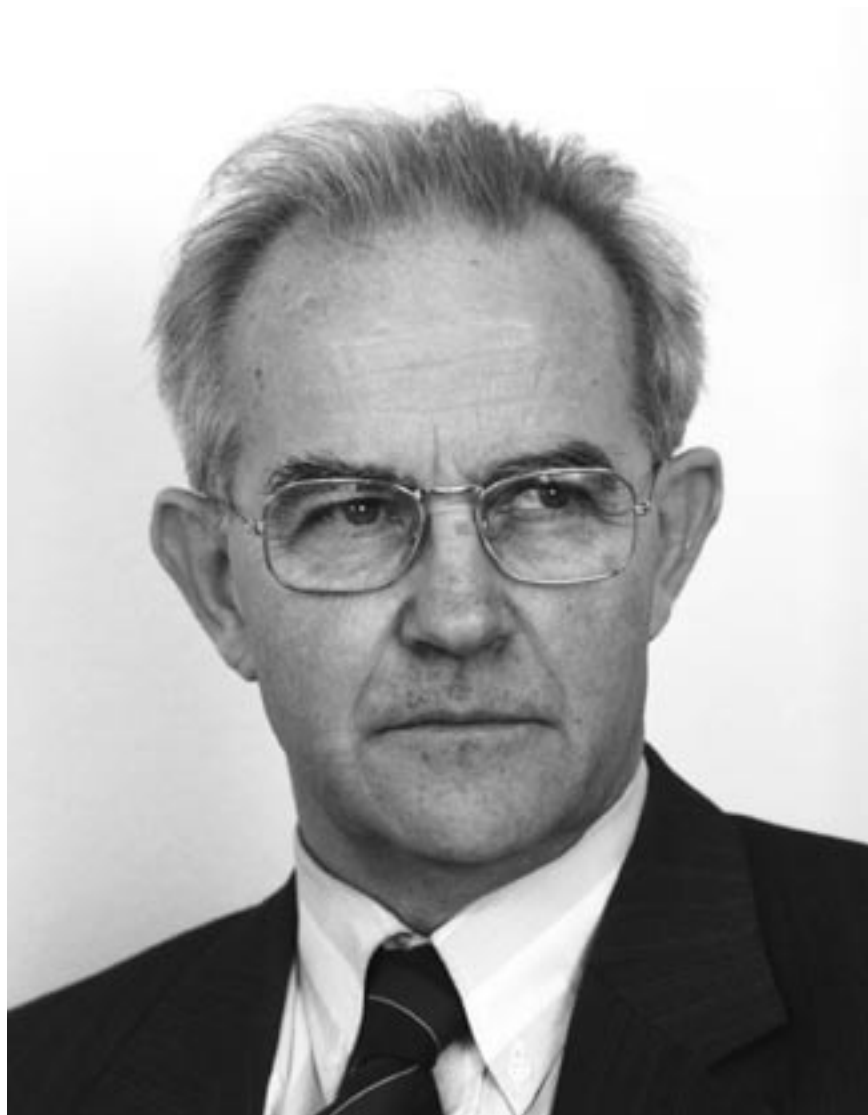
Jan Janssen was een persoon op wie jonge wetenschappers met vrucht een beroep konden doen en die ook belangrijke algemene bestuurstaken op zich nam. Zo was hij bestuurslid van ziekenhuizen in Delft en Hengelo, lid van stuurgroepen van Business Park Almelo, stuurgroep informatievoorziening kleine bedrijven (EZ), adviseur kleine bedrijven enzovoort.

Jan Janssen was gehuwd met Cornelia Wilhelmina Hees en het echtpaar had twee zonen en een dochter. Echt tijd voor hobby's had deze man met zijn enorm breed wetenschappelijk en bestuurlijk werkteerrein nauwelijks. Hij was een groot liefhebber van Bach en hij mocht vooral op latere leeftijd graag zijn vertolking op de vleugel van zijn geliefde componist steeds verder perfectiëren.

Wij zullen Jan Janssen steeds erkentelijk blijven voor zijn bijdragen aan de wetenschap, zijn talloze bijdragen aan (internationale) activiteiten voor de wetenschap en samenleving en zijn blijken van warme belangstelling voor de Akademie.

Hendrik Simon Jansz

30 april 1927 – 22 juni 2003

Op 22 juni 2003 overleed op 76-jarige leeftijd te Utrecht Hendrik Simon Jansz, emeritus hoogleraar fysiologische chemie aan de Universiteit van Utrecht. In 1984 werd hij benoemd tot KNAW-lid binnen de toenmalige Sectie Biochemie en Biofysica. Na de opheffing van deze Sectie werd hij op zijn verzoek opgenomen binnen de Sectie Biologie. Hij was rustend lid sinds 1992.

Henk Jansz werd op 30 april 1927 geboren te Wonosobo op midden-Java, Indonesië. Zijn ouders waren nauw betrokken bij de zending. De zending speelde altijd al een grote rol in de familie. Reeds in 1851 werd zijn overgrootvader, Pieter Jansz, als eerste zendeling van de Doopsgezinde Zendingsvereniging uitgezonden naar het voormalige Nederlands Oost-Indië en ook volgende generaties Jansz waren bij de zending betrokken. In 1937 repatrieerde het gezin Jansz en vestigde zich in Haarlem. Tijdens de oorlog was Jansz actief in het verzet en maakte deel uit van de Binnenlandse Strijdkrachten, tot aan de ontbinding in juni 1945. Hij trouwde in 1954 met Julie M.J. Lamberti. Zij kregen vier kinderen, Fred, Heleen, Lydia en Chris.

Zijn vader, Cornelis Pieter Jansz, gaf hem op zijn vijftiende verjaardag een boek getiteld *Jongens en Scheikunde*. (*Meisjes en Scheikunde* bestond toen nog niet). Dat boek boeide hem zeer en vormde een belangrijke motivatie voor hem om scheikunde te gaan studeren. In 1953 studeerde hij af als chemicus aan de Vrije Universiteit. Van 1953-1964, met een onderbreking voor een buitenlands verblijf als postdoc, werkte hij in de biochemische afdeling van het Medisch Biologisch Laboratorium RVO-TNO te Rijswijk, het MBL. Dit was destijds één van de bekendste niet-universitaire centra van biochemisch onderzoek in Nederland, waar een multidisciplinair team werkte aan vragen als 'hoe werken zenuwgassen en wat is daartegen te doen', vragen die uit het oogpunt van de rijksverdediging begrijpelijk waren en die volgens de medicus J.A. Cohen, directeur van het MBL, alleen langs fundamentele weg konden worden opgelost. Die opvatting en aanpak van Cohen hebben Jansz' verdere carrière sterk beïnvloed.

Aanvankelijk was Jansz aangesteld in het kader van detachering tijdens zijn militaire dienstplicht als officier van de Technische Troepen, later als promotiemedewerker, en na zijn promotie als hoofd van de sectie enzymologie in het MBL. Zijn promotieonderzoek was gericht op het mechanisme van de remming van cholinesterasen door organofosfaten en op de chemische structuur van het actieve centrum van deze en andere hydrolytische enzymen. Hij promoveerde in 1957 in Leiden op een proefschrift getiteld *Reactie van ali-*

esterase met *Diisopropyl fosforofluoridaat*, met als promotor J.A. Cohen, die naast zijn directeurschap van het MBL tevens hoogleraar in Leiden was. Het onderzoek leidde tot het model van de *common active site*, (serine-OH/histidine-imidazol/aspartaat-COOH) als basis voor de verklaring van het mechanisme van de enzymatische esterhydrolyse. Daarvoor werd hem, tezamen met J.A. Cohen en R.A. Oosterbaan in 1969 de Saal van Swanenbergprijs toegekend. Cohen zelf heeft de uitreiking van de prijs niet meer mogen meemaken. Hij stierf in 1969 op 54-jarige leeftijd. Jansz heeft herinneringen aan de flamboyante levensstijl en de invloed van Cohen op de Nederlandse biochemie treffend en geestig beschreven in het Jubileumboek ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de Nederlandse Vereniging voor Biochemie.¹

In 1957 vertrok hij als postdoc naar het *Department of Biological Chemistry* van de *Washington University* in St Louis waar hij in het laboratorium van Nobelprijswinnaar C.F. Cori werkte aan enzymen betrokken bij de koolhydraat stofwisseling, met name het werkingsmechanisme van spierfosforylase. Aan de overkant van de straat was het laboratorium van de latere Nobelprijswinnaar Arthur Kornberg gehuisvest, de autoriteit op het gebied van DNA die toen juist het enzym had ontdekt dat DNA verdubbelt, het DNA polymerase. De lezingen van Kornberg en de latere contacten met die groep hebben Jansz verdere leven beïnvloed en hij raakte sterk geboeid door onderzoek aan DNA.

Terug in Nederland, opnieuw in dienst van TNO, verdiepte Jansz zich in het DNA onderzoek, daarin sterk gesteund door zijn promotor en toenmalige hoogleraar-directeur Cohen. 'Ali-esterase heeft geen toekomst', zei Cohen. DNA onderzoek was wereldwijd sterk in opkomst maar was in Nederland nog nauwelijks van de grond gekomen. Jansz startte met het bestuderen van de schadelijke invloed van ioniserende straling op DNA, een onderwerp dat paste in de strategie van het MBL als Rijksverdedigingsorganisatie. Het onderzoek betrof de macromoleculaire structuur en transfectie van de bacteriofagen van de T-even klasse en van het kleine cirkelvormige DNA molecuul van ØX174, zijn favoriete organisme. Het werd uitgevoerd in samenwerking met G.A. van Arkel en P.H. Pouwels, die beiden als militair op het MBL waren gedetacheerd.

Van 1964-1967 werd hij als wetenschappelijk hoofdamtenaar/conservator belast met de dagelijkse leiding van het Laboratorium voor Fysiologische Scheikunde van de Universiteit Leiden, een laboratorium dat onder de leiding

¹ H.S. Jansz. 'J.A. Cohen: Never a dull moment', in Nederlandse Vereniging voor Biochemie, de eerste 60 jaar. Editors H. Beukers, M. Gruber en R. Matthijsen, Utrecht, 1987. ISBN: 90-9001783-6

van Cohen stond. Daar werd het onderzoek aan ØX174 voortgezet, terwijl op datzelfde laboratorium door A.J. van der Eb ook aan dierlijke virussen werd gewerkt, met name adenovirus en polyomavirus. Dat verklaart ook zijn latere belangstelling voor adenovirussen.

In 1967 werd hij benoemd tot hoogleraar fysiologische chemie in Utrecht aan het laboratorium met diezelfde naam, als opvolger van H.G.K. Westenbrink, een functie die hij tot aan zijn emeritaat in 1992 zou uitoefenen. Dit laboratorium, het oudste biochemische laboratorium in Nederland opgericht in 1888, had onder leiding van Westenbrink en diens leerlinge E.P. Steyn-Parvé een traditie opgebouwd op het terrein van eiwitchemie. Jansz introduceerde de moleculaire biologie en het moderne DNA onderzoek en koos als onderzoeksthema 'Structuur en replicatie van DNA'. In zijn oratie, op 22 april 1968, voorspelde hij de synthese van virussen uit losse componenten, binnen twee jaar, in de reageerbuis.² Dat was wat al te optimistisch. Veel fundamenteel onderzoek bleek nodig alvorens een dergelijk experiment succesvol werd uitgevoerd voor het polyomavirus, pas in 2002. Het toont wel aan dat Jansz een duidelijke visie had op toekomstige ontwikkelingen. Hij realiseerde zich ook terdege dat de weg naar dergelijk inzicht verloopt via onderzoek van de achterliggende mechanismen.

In Utrecht vervolgde hij zijn onderzoek en toonde aan dat er meerdere vormen van het ØX174 DNA bestonden. In de jaren volgend op zijn benoeming wist hij dit onderzoek succesvol uit te bouwen, leidend tot een groot aantal publicaties in toptijdschriften. Zijn interesse werd gewekt door het mechanisme van DNA verdubbeling, waarvoor ØX174 een goed model bleek te zijn. Jansz en medewerkers toonden aan dat het mechanisme verliep via een zogenaamd *rolling circle* model. Samen met zijn medewerker van het eerste uur P.D. Baas ontdekte hij de startplaats voor DNA replicatie van ØX174. Ook wist hij vast te stellen wat de rol was van het belangrijkste faageiwit betrokken bij replicatie, het gen A-eiwit. Dit eiwit bleek de startplaats van replicatie, de origin, te genereren door op een specifieke plaats een knip in het DNA aan te brengen en zich tegelijkertijd met behulp van een tyrosineresidue covalent aan het DNA uiteinde te binden, een bijzonder mechanisme dat ook bij andere eiwitten, topoisomerasen, werd gevonden. Bij dit onderzoek was hij met zijn medewerker A.D.M. van Mansfeld ook actief betrokken bij de opheldering van de nucleotidevolgorde in het ØX174 DNA, al werden ze daarbij ingehaald door tweevoudig Nobelprijswinnaar Sanger.

² H.S. Jansz, *Replicatie in Vitro*, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de Fysiologische Chemie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 22 april 1968. Uitgeverij A. Oosthoek, Utrecht.

De jaren zeventig en begin tachtig waren een bloeiperiode voor het ØX174 onderzoek maar daarna werd internationaal de belangstelling minder en vond een verschuiving plaats naar onderzoek van hogere organismen. Ook binnen de medische faculteit werd het bacteriofaag onderzoek als minder relevant gezien. Mede daarom schakelde Jansz over naar hogere systemen. Begin jaren zeventig had hij al het initiatief genomen om onderzoek aan dierlijke virussen te starten, via de benoeming van J.S. Sussenbach tot lector en later hoogleraar. Daarnaast verlegde Jansz in de jaren tachtig zijn belangstelling naar onderzoek aan de genstructuur en expressie van fysiologisch belangrijke peptide-hormonen zoals calcitonine en CGRP, in samenwerking met klinische vakgroepen zoals interne geneeskunde (C.J.M. Lips) en kindergeneeskunde. Ook hier wist hij met zijn groep weer als eerste te scoren. Hij ontdekte verschillende nieuwe genen voor calcitonine en het IAPP gen, gerelateerd aan diabetes type II, terwijl met P.D. Baas werd gewerkt aan het mechanisme van alternatieve *splicing* bij deze genen. Onder leiding van Jansz kwamen 22 promoties tot stand en werden ruim 120 artikelen gepubliceerd.

Jansz beperkte zijn onderzoeksbelangstelling niet tot het werk van zijn eigen groep. Al snel na zijn benoeming in Utrecht nam hij, samen met onder meer G.A. van Arkel, L.L.M. van Deenen en D. de Wied het voortouw ten einde het initiatief uit 1961 van zijn voorganger Westenbrink tot het oprichten van een Interfacultair Instituut voor Moleculaire Biologie (IMB) ten uitvoer te brengen. Dit Utrechtse interfacultaire onderzoeksinstituut *avant la lettre* diende als voorbeeld voor latere soortgelijke initiatieven. In IMB kader werd zijn eigen onderzoek gebundeld met dat van de bioloog G.A. van Arkel en diens medewerker en latere opvolger P.J. Weisbeek. Ook werd een samenwerking gestart met de groep van D. de Wied op het gebied van de moleculaire neurobiologie, welke onder leiding kwam te staan van W.H. Gispen. Deze lijn van onderzoek getiteld 'De rol van biologische macromoleculen in leergedrag' was een succes en werd pas aan het eind van de negentiger jaren afgesloten.

Jansz heeft met zijn onderzoek steeds aan het front van de wetenschap gestaan, daarbij gebruik makend van de nieuwste technieken die hij vaak als eerste in Utrecht introduceerde, zoals DNA sequentie analyse, het gebruik van restrictie enzymen en de recombinant DNA technologie. Hij was een vurig pleitbezorger van fundamenteel onderzoek als basis voor latere toepassingen en stelde zich tweemaal tegen het korte-termijn denken van veel bestuurders en beleidsmakers, hetgeen hem niet overal in dank werd afgenomen. Zo werd zijn vakgroep tijdens een van de vele bezuinigingsronden ('Selectieve Krimp en Groei') in 1986 maar op het nippertje van opheffing gered, mede omdat hij steun van collega's uit het hele land snel wist te mobiliseren. Dat incident

heeft hem overigens wel sterk aangegrepen omdat hij zich de kwetsbaarheid van het basale, door nieuwsgierigheid gedreven onderzoek dat hem zo na aan het hart lag, plotseling realiseerde. De vanzelfsprekendheid waar hij vanuit ging, namelijk dat bij bezuinigingen alleen kwaliteit de doorslag moet geven, werd kennelijk niet door iedereen gedeeld.

Hoewel besturen geen hobby van hem was ontrok hij er zich toch niet aan. Hij participeerde tweemaal in het faculteitsbestuur en was onder andere lid van het bestuur van Medigon, de voorloper van NWO-Medische Wetenschappen, en tweemaal voorzitter van de werkgemeenschap Nucleinezuren van de stichting Scheikundig Onderzoek Nederland (SON). Van 1980-1986 was hij voorzitter van de Commissie voor Biochemie en Biofysica. Aan verscheidene KNAW commissies nam hij deel, waaronder de Commissie voor de selectie van Akademieonderzoekers, de H.P. Heinekenprijs commissie en de commissie voor de Erkenning van Onderzoekscholen, ECOS. Van 1976-1978 was hij als voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Biochemie sterk betrokken bij de viering van het 50-jarig bestaan van de vereniging in 1977. Als informateur van het ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap werd hem verzocht om te adviseren over de opzet en de keuze van de leden van de Verkenningscommissie Biochemie. Deze commissie onder leiding van E.C. Slater bracht het rapport *Over Leven* uit, waarin voor de eerste keer citatieanalyse als criterium voor kwaliteit werd toegepast. Het onderzoek van zijn vakgroep fysiologische chemie werd daarin hoog gewaardeerd.

Op zijn initiatief werden ook vele beroemde buitenlandse onderzoekers naar Nederland gehaald, waaronder de Nobelprijswinnaars James Watson, Arthur Kornberg en Fred Sanger als gastsprekers in een tijd dat dit voor Nederland nog verre van gewoon was. Ook vertegenwoordigde hij ons land bij de Asilomar conferentie in 1976, waar onder leiding van Paul Berg afspraken werden gemaakt over een moratorium op recombinant DNA proeven. Hij wist van het 100-jarig bestaan van de vakgroep fysiologische chemie in 1988 een bijzondere gebeurtenis te maken, waarin hij de geschiedenis van deze oudste biochemische vakgroep uit de doeken deed. Hoewel hij geen begenadigd spreker was en zijn optreden in het openbaar erg aarzelend over kwam, wist hij zijn gehoor toch te boeien door de inhoud en diepgang van zijn betoog.

Henk Jansz hield van zijn werk. Hij genoot er van om diep in een probleem te duiken en er uitvoerig over te discussiëren met zijn medewerkers. Zijn enthousiasme, kennis van zaken en vermogen om snel tot de kern van een probleem door te dringen en vasthoudend te zoeken naar oplossingen maakten gesprekken met hem tot een bijzondere ervaring. Bij zijn afscheid op 10 april

1992 werd hem een *Liber Amicorum*³ aangeboden waarin vele Nederlandse en buitenlandse collegae, waaronder Robert L. Sinsheimer en Arthur Kornberg, zijn werk en invloed beschrijven. Ook werd hem namens James en Liz Watson een boek aangeboden met inscripties van hun hand, waar hij zeer verguld mee was. In datzelfde jaar werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. In het Laboratorium voor Fysiologische Chemie werd hij in 1991 opgevolgd door Johannes L. Bos die met name het gebied van de signaaltransductie en de rol van kleine GTPasen tot bloei bracht.

Na zijn emeritaat nam hij vrij snel afscheid van het actieve onderzoekersleven en trok zich terug binnen de huiselijke kring. Wel zagen wij elkaar nog regelmatig en bleef hij geïnteresseerd in het wel en wee van het laboratorium waaraan hij zijn beste jaren had gegeven. Maar de verhuizing naar een andere locatie binnen het UMC Utrecht, weg van de vertrouwde Vondellaan, versnelde het afscheid van de Fysiologische Chemie.

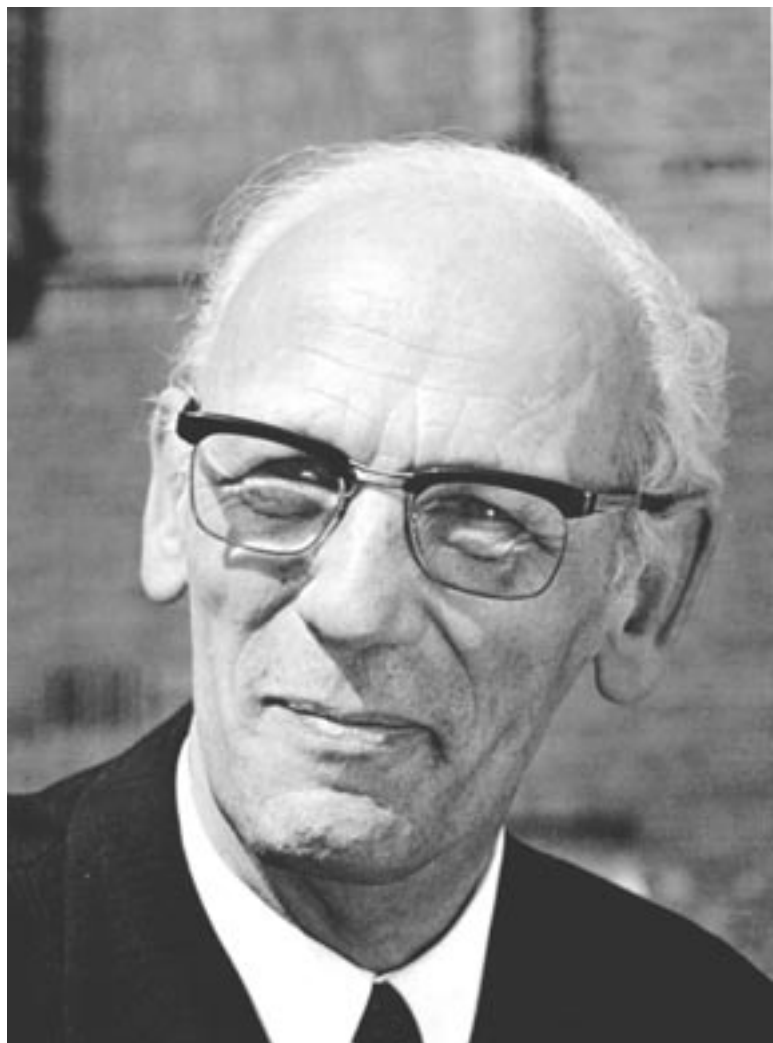
De laatste jaren ging zijn gezondheid snel achteruit, zowel lichamelijk als geestelijk en hij leed daar sterk onder. Zijn dood kwam toch nog sneller dan verwacht. Wij herinneren hem als een onderzoeker in hart en nieren, gegrepen door zijn vak. Hij beschreef ooit in een interview zichzelf als iemand die gedreven werd door een combinatie van eerezucht en idealisme, die hij ‘de zwarte en de witte motor’ van het wetenschappelijk onderzoek noemde. Een beminnelijke en bescheiden persoonlijkheid met talent en hartstocht voor de wetenschap, die een belangrijke rol heeft gespeeld bij het tot bloei brengen van het DNA onderzoek in Nederland.

³ Henk Jansz, *Onderzoeker pur sang*, Liber amicorum aangeboden aan Prof. dr. H. S. Jansz ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Fysiologische Chemie op 10 april 1992. Redactiecommissie: Fons van Mansfeld, Annemarie van Miltenburg, Peter van der Vliet en Hannie Zandberg

Leonard Barend Willem Jongkees

5 juni 1912 – 5 september 2002

Op 5 september 2002 overleed prof. dr. L.B.W. Jongkees, rustend lid van de afdeling Natuurkunde, in de leeftijd van 90 jaar. Leonard Barend Willem Jongkees werd op 5 juni 1912 te Groningen geboren. Hij was enig kind in een leraarsgezin. Zijn vader, in 1908 aan de Rijksuniversiteit te Leiden promoveerd tot Doctor in de scheikunde, doceerde wis-, natuur- en scheikunde, alsmede biologie en was tevens een liefhebber en kenner van muziek. De belangstelling voor kunst en wetenschap werd in ruime mate van vader op zoon overgedragen. Jongkees leerde verdienstelijk cello te spelen. In 1930 begon hij zijn studie geneeskunde aan de Universiteit te Utrecht. Reeds tijdens zijn studie toonde Jongkees belangstelling voor wetenschappelijk onderzoek door zich tijdens de lange academische vakanties in het farmacologisch laboratorium te verdiepen in de werking van Picrotoxine als tegengif tegen enige slaapmiddelen. In 1935, nog voor zijn artsexamen, promoveerde hij op dit onderzoek bij professor Bijlsma. Na zijn artsexamen in 1938 volgde Jongkees tot 1942 de opleiding tot keel-neus- en oorarts in het Academisch Ziekenhuis te Utrecht bij professor Quix. Van 1942 tot 1946 was hij als keel-neus-oorarts te Zwolle werkzaam. Al snel na het einde van de tweede wereldoorlog keerde Jongkees terug naar het Academisch Ziekenhuis te Utrecht in de functie van *chef de clinique*. In 1950 werd hij op 37 jarige leeftijd benoemd tot hoogleeraar keel-neus-oorheelkunde aan de universiteit van Amsterdam. Hij heeft die functie gedurende 32 jaar uitgeoefend tot zijn emeritaat in 1982.

Al in zijn Utrechtse tijd was bij Jongkees belangstelling gewekt voor wetenschappelijk onderzoek op het gebied van evenwicht en duizeligheid. In de loop der jaren is van Jongkees en zijn medewerkers een indrukwekkende reeks van publicaties verschenen over de fysiologie en de pathofysiologie van het evenwichtsorgaan, alsmede over de onderzoeksmethoden daarvan. Jongkees realiseerde zich reeds als jong onderzoeker, vóór de tweede wereldoorlog, het belang van multidisciplinair onderzoek, in het bijzonder dat de hulp van fysici met kennis der mechanica onmisbaar was voor het verkrijgen van inzicht in het (dys)functioneren van het evenwichtsorgaan. Hij wist zijn vroegere klasgenoot J. Groen, die natuurkunde had gestudeerd, te interesseren mee te werken aan het evenwichtsonderzoek. Dit is een buitengewoon vruchtbare samenwerking gebleken. Op het gebied van de acute nervus facialis verlamming is door Jongkees belangwekkend klinisch onderzoek verricht. Hij begeleidde als promotor 50 promovendi tot de promotie.

Jongkees heeft zich zeer actief ingezet voor de dove en slechthorende medemens. Hij was in 1953 medeoprichter en voorzitter van de Stichting voor

het Dove en Slechthorende Kind. Het was inmiddels duidelijk gebleken dat aangeboren doofheid een bijzonder ernstige handicap is, die diep ingrijpt in de mogelijkheid tot ontplooiing van de persoonlijkheid doordat communicatie met anderen niet zonder zeer vroeg aangevangen hulp tot stand kan komen. Dove en zeer slechthorende kinderen moeten heel vroeg worden opgespoord, om heel jong te kunnen worden onderwezen in het vormen van taalbegrip. Jongkees was zich hiervan zeer bewust – zijn drie kinderen bleken slechthorend – en heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de landelijke invoering van gehoorscreening bij zeer jeugdige kinderen in Nederland.

Jongkees droeg het onderwijs een warm hart toe. In zijn afscheidscollege ‘wat bleef, wat verdween’ in oktober 1982 zei hij: ‘Mijn hoofdtaak was onderwijs geven. Ik ben in hart en ziel schoolmeester, ik heb het in mijn bloed en ik vond het een prachtige taak’. In de ruim dertig jaar van zijn hooglerarschap heeft de geneeskunde in het algemeen en ook de keel-neus-oorheelkunde een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. Jongkees waarschuwde voor overmoed en maande tot bescheidenheid. Jaarlijks hield hij bij het begin van een nieuwe collegereeks zijn studenten de uitspraak van zijn vroegere leermeester, de internist Hijmans van den Bergh voor: ‘Van alles wat ik als student heb geleerd, is op zijn minst de helft niet meer waar, en van alles wat ik u nu leer, zal dat zeker later ook zo zijn. Ik weet helaas niet welke helft’. In zijn laatste college sprak hij daarover als volgt: ‘het is zeker zo belangrijk te beseffen hoeveel wij nog niet weten, als wat wij wel weten. Wij hebben zelfs geen idee hoeveel wij eigenlijk wel – of niet – van wat er geweten kan worden, al te weten zijn gekomen. Vermoedelijk kennen wij nog slechts een heel kleine fractie daarvan, maar het is der mensen aard om daar heel veel drukte van te maken’.

Jongkees heeft op de kop af honderd artsen opgeleid tot keel-neus-oorarts, waaronder enige tientallen die uit het buitenland afkomstig waren. Hij hechtte grote waarde aan gedegen vakkennis, maar benadrukte steeds de mens te zien en niet slechts een ziek orgaan. Hij was een leermeester die niet alleen de kunde onderwees, maar ook de kunst om de kunde toe te passen. Begrippen als egards, hoffelijkheid, goede manieren en al wat daarbij hoort, achtte hij voor het uitoefenen van de geneeskunst zeker zo belangrijk als kennis. Hij kwam in het bijzonder op voor de belangen van de minderbedeelden onder zijn patiënten.

Jongkees was een veelgevraagd spreker, zowel in binnen- als buitenland. Hij sprak vloeiend Frans, Duits en Engels. Van 1970 tot 1986 was hij *General Secretary* van het Collegium Oto-Rhino-Laryngologicum Amicitiae Sacrum. Deze ook thans nog bloeiende vereniging werd in 1926 vanuit het in de Eerste

Wereldoorlog neutraal gebleven Nederland opgericht met de bedoeling het internationaal contact tussen wetenschappelijk onderzoekers op het gebied van de keel-neus-oorheelkunde, dat door de oorlog in een impasse was geraakt, te herstellen. De *General Secretary* speelt in deze vereniging een centrale rol. De hoffelijke wijze waarop Jongkees deze functie gedurende een lange reeks van jaren heeft vervuld, heeft alom respect afgedwongen.

Jongkees werd in 1965 benoemd tot lid van de Afdeling Natuurkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Sectie Geneeskunde. Van 1966 tot en met 1968 was hij secretaris van de Sectie, van 1974 tot en met 1976 ondervoorzitter van de Afdeling Natuurkunde. Jongkees bekleedde vele bestuurlijke en maatschappelijke functies. Hij was onder meer gedurende meer dan tien jaar voorzitter van het bestuur van het Nederlands Kanker Instituut. Van 1970 tot en met 1978 was hij voorzitter van de Raad voor Medisch Wetenschappelijk Onderzoek in Nederland. Van 1971 tot 1982 was hij hoofdredacteur van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde.

De verdiensten van Jongkees vonden zowel in Nederland als in het buitenland erkenning. Naast vele erelidmaatschappen van binnen- en buitenlandse verenigingen, werd hem door de universiteiten van Uppsala en Göttingen een eredoctoraat verleend.

Wij zullen ons Leonard Jongkees herinneren als een innemende, erudiete persoonlijkheid met een grote internationale reputatie op zijn vakgebied en een grote inzet voor de geneeskunde in het algemeen.

Met dank aan zijn echtgenote, mevrouw Cootje Jongkees-van Pernis, aan Bert Huizing en aan Wil Oosterveld.

Ernst Kossmann

31 januari 1922 – 8 november 2003

Geschilderd door Sam Drukker.

Op 8 november 2003 overleed Ernst Heinrich Kossmann, hoogleraar in de geschiedenis na de Middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit Groningen van 1966 tot 1987.

Stamvader van het geslacht Kossmann was Heinrich Kossmann die leefde van 1813 tot 1898.¹ Hij huwde in 1845 Mathilde Moritz die nauw verwant was aan de vroeg-romantische dichter Jakob Michael Reinhold Lenz (1751-1792). Wellicht verklaart deze *liaison* waarom de latere telgen van dit geslacht zich steeds zozeer aangetrokken voelden tot de wereld van de kunst en de letteren. Heinrich Kossmann maakte in het Rusland van het midden van de negentiende eeuw een fraaie carrière en bracht het tot leraar van de kinderen van grootvorstin Helene, een schoonzuster van Tsaar Nicolaas I. Zijn jongste zoon, Ernst Kossmanns grootvader, verliet in 1885 Duitsland voor Nederland en was, onder meer, leraar Duits van Koningin Wilhemina, lector in Leiden en korte tijd hoogleraar in Gent. Kossmanns vader tenslotte, F.K.H. Kossmann, studeerde Nederlands in Leiden en betoonde zich, naast zijn directeurschap van de Rotterdamse Gemeentebibliotheek, een vruchtbaar filoloog en begaafd musicus. Uit diens huwelijk met Doortje Touw werden drie kinderen geboren, de op 31 januari 1922 geboren tweeling Alfred en Ernst en de twee jaar jongere Bernhard. Bernhard koos voor de muziek, Alfred werd een van de meest fijnzinnige Nederlandse romanciers uit de tweede helft van de afgelopen eeuw en Ernst de historicus die hier herdacht wordt.

Wie opgroeit in een dergelijke familie is uiteraard voorbestemd voor een toekomst in de letteren. Kossmann koos hier dan ook voor. Hij besloot om na zijn eindexamen gymnasium in 1941 in Leiden Nederlands te studeren. Maar de oorlog en de sluiting van de Leidse universiteit verhinderden dit. Erger nog, in februari 1943 werd hij door de Duitsers opgepakt als represaillemaatregel voor een verzetsdaad. Hij werd als dwangarbeider naar Duitsland gestuurd en zou daar tot het einde van de oorlog blijven. Kossmanns terugblik op deze periode was ontspannen en zonder anti-Duitse wrokgevoelens. Desalniettemin zijn de oorlogservaringen niet zonder consequenties gebleven. Want na terugkeer in Nederland in april 1945 verkoos hij de geschiedenis boven de letterkunde – vooral omdat de geschiedenis een directer contact met de werkelijkheid biedt dan de filologie. Zoals hij het zelf vele jaren later formuleerde: ‘tijdens de oorlog had ik geleerd dat de wereld onbegrijpelijk

¹ Zie voor de geschiedenis van de familie Kossmann: E.H. Kossmann, *Familiearchief. Notities over voorouders, tijdgenoten en mijzelf*, Amsterdam 1998.

is als men niet ook de harde werkelijkheid van de politiek bestudeert, en dat sprak voor mij, die uit een apolitek milieu stamde, bepaald niet vanzelf'.² Het verbaast daarom niet dat de politiek altijd centraal zou blijven staan in Kossmanns blik op het verleden.

Kossmann studeerde in Leiden af bij Th.J.G. Locher. Hij schreef voor Locher een verrassende doctoraalscriptie over de kring van de doctrinaire liberalen rond Pierre Paul Royer-Collard en François Guizot.³ Kossmann toonde hoezeer deze liberalen er in slaagden om praktische zin te paren aan historisch besef en theoretische diepgang; en hij kwam daarbij tot conclusies die sterk lijken op wat Pierre Rosanvallon een veertig jaar later zou beweren. Veel van Kossmanns latere fascinatie voor de interactie tussen politiek denken en politieke realiteit is in de scriptie al aanwezig.

Locher herkende Kossmanns uitzonderlijke talent en slaagde erin om de middelen te vinden voor een verblijf in Parijs. De bedoeling was om daar onderzoek te doen voor een proefschrift. Onderwerp was de Fronde, een merkwaardig *spectacle coupé* van min of meer op zichzelf staande onlusten in de beginjaren van de regering van Lodewijk XIV. Het proefschrift met als titel *La Fronde* kwam in drie jaar tot stand en werd in 1954 in Leiden verdedigd.⁴ Ook hier kwam Kossmann tot conclusies die de tand des tijds doorstaan hebben. Een van de beste hedendaagse kenners van de Franse zeventiende eeuw, Pierre Goubert, roemde het in 1990 als 'neuf, percutant, frôlant par endroits une sorte de génie'. Kossmann concentreert zich in dit boek vooral op het zeer omvangrijke corpus aan politieke pamfletten die de Fronde genereerde (de zogenaamde 'Mazarinades'). Op basis van de bestudering daarvan verdedigt hij in de dissertatie de stelling dat de Fronde in geen enkel opzicht er in slaagde politiek creatief te zijn en dat zij daarom ook geen sporen in de Franse geschiedenis heeft nagelaten. Desondanks, zo meent hij, biedt de Fronde ons *le curieux spectacle d'une vivisection* (260), in de zin dat zij nauwkeurig articuleerde vanuit welke achtergrond alle geledingen van de Franse samenleving (koningschap, adel, parlementen, en burgerij) de nieuwe politieke realiteit van het prille absolutisme betraden. En dat alles wordt uiteengezet met de kracht en trefzekerheid die zo bepalend zouden blijken voor Kossmanns gehele historische oeuvre.

Een aanstelling in Leiden kwam evenwel niet tot stand. Maar een onverwacht alternatief bood zich in 1957 aan in de vorm van een *readership* voor

² E.H. Kossmann, 'Zelfportret als historicus', *Ons Erfdeel* xxxix (1996); 519.

³ E.H. Kossmann, De doctrinairers tijdens de Restauratie, in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 255 – 306.

⁴ E.H. Kossmann, *La Fronde*, Leiden 1954.

vijf jaar in de Nederlandse geschiedenis aan University College in Londen. In 1962 zou dit *readership* omgezet worden in een gewoon hoogleraarschap. Vooral dankzij de inspanningen van de invloedrijke Utrechtse hoogleraar Pieter Geyl (die als eerste deze post bekleedde) bleek dit alternatief wel realiseerbaar. Kossmann reorganiseerde energiek het studieprogramma en hij wist op deze manier de belangstelling voor de Nederlandse geschiedenis in Engeland te stimuleren en de basis te leggen voor een zeer vruchtbare tot de huidige dag bloeiende samenwerking tussen Engelse en Nederlandse historici. Deze resulteerde in een reeks conferenties waarvan de voordrachten werden uitgegeven in een serie getiteld *Britain and the Netherlands*. Dit alles was mede mogelijk dankzij de voorbehoudloze steun van zijn vrouw, Johanna Putto, met wie hij in 1950 getrouwd was. Evenals Ernst studeerde zij geschiedenis en zij promoveerde een jaar na hem als mediëviste. De Nederlandse geschiedbeoefening heeft aan dit huwelijk zeer veel te danken. De samenwerking van beide echtelieden op het terrein van de geschiedenis nam een aanvang met hun jaarlijkse overzicht van de Nederlandse geschiedschrijving in de *Revue du Nord* en vond vele jaren later haar bekroning in een kort, door hen tezamen geschreven aperçu van de Nederlandse geschiedenis dat in vele talen vertaald werd.⁵ Uit het huwelijk werden drie kinderen geboren: Frederik (die slechts 45 jaar zou worden en in mei 2004 overleed), Ernestine en Maarten.

In 1966 volgde de benoeming in Groningen tot hoogleraar in de geschiedenis na de Middeleeuwen. Kossmanns Groningse hoogleraarschap is uitzonderlijk vruchtbaar en succesvol geweest. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat hij in Groningen 22 maal als promotor optrad en dat dertien van zijn promovendi zelf weer hoogleraar werden. Het blijkt ook uit de magistrale hoorcolleges die hij gaf en die het historisch besef hebben gevormd van generaties studenten. Het blijkt evenzeer uit de wijze waarop hij tot op de dag van vandaag het profiel van de Groningse geschiedopleiding bepaalde: dat betreft dan met name zijn arbeid op het terrein van de geschiedenis van de politieke theorie. En het blijkt niet minder uit zijn presentie op landelijk niveau. Hij droeg bij aan de geboorte in 1970 van de *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* uit twee andere tijdschriften en was daar vier jaren redacteur van, hij was voorzitter van het Nederlands Historisch Genootschap, sprak op talloze conferenties, hield in 1980 de Huizinga-rede in Leiden, hij schreef geregeld in kranten en was prominent aanwezig in het publieke debat, hij hield feestelijke voordrachten waarbij hij tot zevenmaal toe een koning of

⁵ E.H. Kossmann en J.A. Kossmann-Putto, *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden*, Rekkem 1987.

koningin onder zijn gehoor had en ontving zowel in Nederland als daarbuiten talloze eerbewijzen, penningen, prijzen en decoraties voor zijn uitzonderlijke verdiensten. Naast het lidmaatschap van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen sinds 1973 was hij lid van de Belgische Koninklijke Academie voor Wetenschappen, lid van de *Academia Europaea*, *Fellow* en *Corresponding Member* van de Royal Historical Society te Londen; hij ontving in 1980 de Thorbeckepening, in 1981 in Münster de Joost van den Vondelpreis van de Stiftung FvS en de Prijs voor Meesterschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, in 1981 werd hij onderscheiden als Officier in de Kroonorde (België) en in 1985 als Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij was, in een woord, zowel nationaal als internationaal het gezicht van de Nederlandse geschiedbeoefening en werd ook algemeen als zodanig gezien. Dat hem dit alles tot tevredenheid stemde – wie zou het verbazen?

Nodig had hij die eerbewijzen overigens niet, want hij leefde altijd in een volkomen harmonie met zichzelf en hij was vrij van twijfel, tobberij of zelfkwellend. Wellicht ligt hier ook een deel van het geheim van zijn zo uitzonderlijke persoonlijkheid. Hij bezat een vanzelfsprekend overwicht in het contact met zijn medemensen; een overwicht dat hij overigens altijd met charme en elegantie wist vorm te geven en die ongetwijfeld zijn basis had in die zo frappante harmonie van alle snaren van zijn persoonlijkheid. Ik heb hem altijd gekend als een opgewekt en gelukkig man. Zelfs toen in zijn laatste jaren zijn gezichtsvermogen sterk afnam en het lezen haast onmogelijk werd – voor een alfageleerde toch een verschrikkelijk lot – zelfs toen leed zijn stemming daar niet merkbaar onder.

Zijn bekendheid bij het grote publiek dankte Kossmann aan zijn *De Lage Landen* van 1976.⁶ In 1978 verscheen een Engelse editie⁷ en in 1986 in het Nederlands een uitgebreide tweedelige versie. Dit boek biedt een geschiedenis van Nederland en België sinds 1780 en is ongetwijfeld Kossmanns meest ambitieuze en omvangrijke historische studie. Geyl had rond 1960 de Oxford UP voor dit project gewonnen en op een behandeling van Nederland en België geïnsisteerd in overeenstemming met zijn zogenaamde groot-Nederlandse gedachte. Dat wil zeggen, het idee dat de scheiding tussen Nederland en België een betreurenswaardig ongeval is in de geschiedenis van die twee landen en

⁶ E.H. Kossmann, *De Lage landen 1780 – 1940. Anderhalve Eeuw Nederland en België*, Amsterdam 1976; E.H. Kossmann, *De Lage Landen. Twee eeuwen Nederland en België* (2 dln), Amsterdam 1986.

⁷ E.H. Kossmann, *The Low Countries*, Oxford 1978.

dat de historicus dat in zijn beschrijving van de geschiedenis van beide landen ook duidelijk moet maken. Kossmann kon Geyls treurnis over die scheiding niet delen, maar wist desondanks binnen deze opzet dingen te doen die met Geyls conceptie nooit mogelijk waren geweest. Hij beschouwde de geschiedenis van beide landen als ‘eender en anders’, zoals hij het later uit zou drukken, en slaagde er in om door een vergelijking van de geschiedenis van die twee landen zaken op het spoor te komen die onzichtbaar blijven voor wie die nationale geschiedenissen slechts apart beziet. Of het nu ging om de vestiging van het liberalisme, het ontstaan van confessionele partijen, de vrijheid van onderwijs of de houding ten opzichte van buitenlandse dreigingen, steeds was er een verrassende parallellie en liet de geschiedenis van beide landen ‘zich beschrijven als die van een twee-eiige tweeling’.⁸ Op deze manier slaagde Kossmann erin om de oude opzet van Geyl in nieuwe en vruchtbaarder banen te leiden. Het boek is nog steeds de meest gezaghebbende interpretatie van de Nederlands-Belgische geschiedenis sinds 1780; het werd tot voor kort als handboek aan de meeste Nederlandse universiteiten gebruikt en was de inspiratiebron van veel historisch onderzoek. Ook in België onderkende men het grote belang van dit werk: een in 1982 door de Universiteit Leuven verleend eredoctoraat bewijst het.

Toch ligt Kossmanns echte betekenis voor de geschiedschrijving elders, namelijk op het vlak van de politieke theorie, dat wil zeggen in het onderzoek naar de geschiedenis van het politieke denken. Kossmanns belang voor deze discipline ligt daarin dat hij geen enkele lucht liet tussen politieke werkelijkheid en de bewustwording daarvan in de tijd zelf; zeker had hij open oog voor de abstractie maar dan toch alleen voor zover die gevoed werd door de meest concrete politieke noden van de dag. Dat alles klinkt makkelijker dan het is. Dat blijkt al wel daaruit dat de Cambridge-historicus Quentin Skinner – op dit moment internationaal de meest invloedrijke historicus van de politieke theorie – zich in weloverwogen en invloedrijke theoretische verhandelingen wel precies hetzelfde ten doel stelde, maar er in de praktijk van zijn geschiedschrijving toch niet in slaagde om dat doel te realiseren.

Wanneer Kossmann kon slagen waar Skinner faalde, dan heeft dat ook zeker veel te maken met een bepaalde eigenaardigheid van het politieke denken in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederland. De Republiek was een wonderlijk curiosum binnen het geheel van de toenmalige Europese staten en men kon haar daarom alleen van een adequate theoretische rechtvaardiging

⁸ E.H. Kossmann, *Eender en anders*, in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 386.

voorzien wanneer men de relevante politieke feiten onbevooroordeeld onder ogen zag. In andere Europese landen nam het conflict tussen politieke werkelijkheid en politieke theorie zelden zulke dramatische vormen aan als in de Republiek; de worsteling met een weerbarstige politieke werkelijkheid had elders daarom zelden de urgentie die zij hier had.

Hoezeer dit zowel de politieke werkelijkheid als het politieke denken van de Republiek bepaalde, heeft Kossmann nergens fraaier aangetoond dan in de uitvoerige inleiding die hij schreef bij de uitgave van een reeks teksten waarmee men tussen 1565 en 1588 de opstand tegen Spanje trachtte te legitimeren.⁹ Deze uit 1974 daterende inleiding is werkelijk een *tour de force*; niet alleen behoort zij tot het beste dat hij ooit schreef, maar ook komen alle draden in zijn denken over de politieke theorie in deze inleiding tezamen. Zij biedt daarom de beste introductie tot geheel zijn oeuvre.

Kossmann begint hier met een observatie over de aard van de 'Opstand' tegen Spanje. Zij was niet een strijd om een welomschreven en door allen aanvaard doel te realiseren. De 'Opstand' was veeleer een onoverzichtelijke reeks van politieke en militaire schermutselingen, waarin men van beide zijden steeds handelde naar bevind van zaken en zonder een duidelijk lange-termijn doel. Pas langzamerhand realiseerde men zich dat de breuk met Philips II onvermijdelijk was en dat men in feite bezig was met het stichten van een nieuwe staat. De 'Opstand' was daarom evenzeer een *spectacle coupé* zoals de Fronde dat in de zeventiende eeuw zou zijn. Zeker mag men in Kossmanns inzicht in deze eigenaardigheid van Opstand en Fronde een grondtoon van zijn historisch besef beluisteren: hij beklemtoont graag en vaak hoezeer de historische actoren in het verleden werden meegevoerd door een historische stroom waarvan zij de richting en betekenis niet bevroedden. Dat is de ironie die hij zo vaak op cruciale momenten in het verleden ontwaarde en die de kleur van heel zijn oeuvre in belangrijke mate bepaalt.

Hoezeer de opstandelingen ook in het duister tastten over de ware betekenis van hun handelen, zij waren zich desondanks steeds pijnlijk bewust van het ongehoorde van hun verzet tegen het ook in hun eigen ogen legale koninklijke gezag. Steeds probeerden zij daarom een theoretische rechtvaardiging te geven aan dat verzet. En juist omdat men geen duidelijk lange-termijn doel voor ogen had varieerde die theoretische rechtvaardiging steeds met de aard van de omstandigheden waarin men zich bevond. Bovenal, er was ook geen politiek centrum waar een dergelijk lange-termijn doel uitgedacht zou kunnen worden.

⁹ E.H. Kossmann, 'Introduction', in E.H. Kossmann en A.F. Mellink, *Texts concerning the Revolt of the Netherlands*, Cambridge 1974; 1- 50.

Kossmann beklemtoont in dit verband dat het verzet tegen Philips II en diens religieuze politiek zijn basis had in de stedelijke en provinciale oligarchieën en niet in een of ander politiek centrum dat kon pretenderen te functioneren als alternatief voor het koninklijk gezag. En dat zou twee verreikende gevolgen hebben. In de eerste plaats, anders dan bijvoorbeeld in Frankrijk waar de soevereine koning besliste over religievrijheid, zag men hier in de constitutionalistische praktijk¹⁰ eerder een garantie voor religievrijheid dan in speculaties over aard en reikwijdte van politieke soevereiniteit.¹¹ En in de tweede plaats, over religievrijheid en tolerantie dacht men nu eerder in termen van wat prudent en praktisch haalbaar was dan in termen van een abstracte theorie.¹² Zo kon zich een eeuw later nog de absurde situatie voordoen dat rond 1696 naar Nederland gevluchte Hugenoten als Bayle en Basnage in Nederland een debat opzetten over de Nederlandse tolerantie-politiek, terwijl geen Nederlands auteur zich geroepen voelde om daaraan deel te nemen.¹³

Kossmanns belangrijkste publicatie op het terrein van de politieke theorie is evenwel zijn uit 1960 daterende *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*. Dit was een geheel nieuw en voor hem nooit eerder onderzocht terrein (afgezien van enkele oudere studies van De Vrankrijker en Geurtsen). Hij bestudeerde in dit boek de arbeid van vijftientig politieke theoretici vanaf Hugo de Groot tot en met Ulrich Huber en hij periodiseerde die in drie fasen. In de eerste, traditionalistische fase streefde men naar een synthese van monarchisme en een Aristotelisch constitutionalisme. Maar de spanning tussen deze polen bleek te groot en in een tweede fase oriënteerde men zich daarom op Descartes en vooral op het absolutisme van Hobbes om aan die spanning te ontsnappen. Dit resulteerde in de arbeid van de gebroeders De la Court en die van Spinoza. De constructies van de De la Courts en Spinoza waren evenwel abstract en zochten niet een verklaring en rechtvaardiging te bieden van het Nederlandse staatsbestel. Als zodanig slaagden zij er niet in

¹⁰ Vandaar Kossmanns belangstelling voor Johannes Althusius' *Politica methodice digesta* van 1603. Zie daartoe het uit 1958 daterende opstel E.H. Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker, of: over de moderniteit van de Nederlandse Opstand', in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 93-111.

¹¹ In de onderhandelingen met François van Anjou in 1580 veinsden de Staten zelfs heel het begrip soevereiniteit niet te kennen. Zie Kossmann, 'Introduction'; 33.

¹² Zie ook E.H. Kossmann, 'Tolerantie vroeger en nu', in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 45-59.

¹³ E.H. Kossmann, 'Het probleem van de vrijheid in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek', in id., *Vergankelijkheid en Continuïteit*, Amsterdam 1995; 63-87.

om de brug tussen theorie en realiteit te slaan waaraan men hier steeds zozeer behoefte had. Dat lukte eerst in de derde fase, die Kossmann aanduidt als de fase van de *politica novantiqua* en die hij toelicht aan de hand van Willem van der Muelen (1659-1739) en, vooral, de Franeker hoogleraar Ulrich Huber (1636-1694). Twee stappen in Hubers betoog vereisen hier de aandacht. In de eerste plaats, Huber onderscheidde strikt tussen politica en staatsrecht, dat wil zeggen tussen de leer van het politieke handelen enerzijds en het denken over de constitutie van de staat anderzijds. Door aan die laatste een aparte plaats toe te kennen, kon Huber recht doen aan de bestaande constitutionele realiteit en aldus het tekort corrigeren van de De la Courts en van Spinoza. In de tweede plaats, Huber wist absolutisme en monarchisme van elkaar te ontkoppelen en dat gaf hem de ruimte om een ‘absolute’ democratie te legitimeren. Tenslotte, zonder Hubers beide stappen kan men het pad naar de moderne democratische staat niet inslaan – en dat mag voldoende bewijs zijn voor het grote belang van Hubers politieke theorie. Kossmann bracht daarom in dit boek niet alleen als eerste de zeventiende eeuwse Nederlandse politieke theorie in kaart, maar ook toonde hij hoezeer die de onmisbare *trait d’union* geweest is tussen de Aristotelische traditie en moderne staatstheorieën. Het werk van latere auteurs, zoals Wansink, Haitsma Mulier, de Rotterdamse Hans Blom, Theo Veen of Martin van Gelderen, was zonder Kossmann pioniersarbeid ondenkbaar geweest.

Het voorgaande suggereert reeds hoezeer het zwaartepunt van Kossmanns historisch oeuvre altijd in de Nieuwe Tijd gelegen heeft, al was het zijn taak om in Groningen de Nieuwste Geschiedenis te behandelen. Het verbaast daarom niet dat Kossmann oog had voor hoe het politieke denken van voor 1800 ook zijn sporen naliet in een recenter verleden. Illustratief is in dit verband zijn theorie over de aard van het conservatisme en over die in de laatste decennia zoveel besproken oppositie tussen conservatisme en progressiviteit. Uitgangspunt is voor hem daarbij de parallellie tussen enerzijds de begrippen conservatisme en progressiviteit en, anderzijds, het begrippenpaar constitutionalisme en voluntarisme. In zijn Huizingalezing van 1980 betoogt Kossmann dat het conservatisme een reprise is van het constitutionalisme (dat hierboven reeds ter sprake kwam) en van een daaraan ten grondslag liggende *Weltanschauung*.¹⁴ Anderzijds hebben theorieën over soevereiniteit of vorstelijk absolutisme en het hedendaagse progressivisme een gemeenschappelijke noemer in het voluntarisme, dat wil zeggen in het vertrouwen dat wij de maat-

¹⁴ E.H. Kossmann, ‘Over conservatisme’, in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 22, 23.

schappelijke werkelijkheid aan onze soevereine wil kunnen onderwerpen.

Kossmann was zich steeds bewust van de beperkingen van dergelijke schematismes in de geschiedbeoefening. Hij realiseerde zich hoezeer het verleden zich steeds aan onze conceptuele kaders onttrekt en hoe vaak de geschiedenis verbindt wat op het eerste gezicht niet te verbinden lijkt. Een zeer verrassende illustratie daarvan is zijn Groningse inaugurele rede uit 1966 waarin hij op basis van de lectuur van het oeuvre van Elie Luzac (1721-1796) de even vruchtbare als paradoxale notie introduceerde van het 'verlichte conservatisme'. Het bleek mogelijk om de denk- en redeneerstijl van de Verlichting aan te wenden voor conservatieve doeleinden en daarin lag wellicht de oorspronkelijke bijdrage van ons land aan de achttiende eeuwse Europese beschaving. Maar ook het omgekeerde bleek mogelijk. In een subtiele en nauwkeurig afgewogen vergelijking tussen Thorbecke en de Duitse historicus Ranke stelt Kossmann zich de vraag welke de politieke implicaties zijn van het historisme. Veelal is men van mening dat het historisme tot conservatisme geneigd is omdat het alles tot zijn historische wortels tracht te herleiden. Zo is het inderdaad bij Ranke. Maar niet bij Thorbecke, aldus Kossmann. Thorbecke vertaalde het historistisch besef van de dynamiek van de geschiedenis in een ontvankelijkheid voor de eisen die de toekomst stelt. Aldus kon Thorbeckes aanvankelijke conservatisme zich transformeren in zijn toelg om de staat te hervormen. Conservatisme ontplooidde zich hier in de grootste politieke creativiteit.

Kossmanns oeuvre is omvangrijk, erudiet, scherpzinnig, geestig en geschreven in een superieure stijl. Het oeuvre is origineel, nooit door toevallige modes ingegeven en opende talloze vergezichten die nog op nadere exploratie wachten. Zijn dood is daarom geen afscheid maar veeleer een aanmaning om zijn werk opnieuw ter hand te nemen. Hij schreef niet alleen voor zijn eigen generatie, maar ook voor die van de toekomst. En dat kan men van slechts heel weinigen zeggen.

Franciscus Bernardus Jacobus Kuiper

7 juli 1907 – 14 november 2003

Frans (F.B.J.) Kuiper, op 14 november 2003 overleden in de leeftijd van 96 jaar, was een van de belangrijkste Sanskritisten in de wereld. Hij beperkte zich overigens niet tot het Sanskrit. Geboren in Den Haag op 7 juli 1907 als zoon van de onderwijzer F.B.J. Kuiper en van Anna Maria van Dijk bezocht hij het Gymnasium Haganum en hij deed na de vijfde klas (waarschijnlijk uitgekeken op deze school) staatsexamen alpha.

Van 1924 tot 1934 studeerde hij Klassieke Letteren te Leiden. Dat lijkt wel wat lang, maar hij promoveerde, *cum laude*, slechts een paar weken na zijn doctoraal, legde naast een kandidaats Klassieke Letteren (1928) ook een kandidaats Indologie (1929) af (beide *cum laude*), studeerde verder ook nog Oudgermaans, Balto-Slavisch, Russisch en Oudiraans en werd tussendoor reserveofficier. De korte tijd tussen doctoraal examen en promotie is te verklaren door de voorwaarde van de na zijn diensttijd verkregen studiebeurs dat hij aansluitend op zijn studie leraar Klassieke Letteren in Batavia zou worden. Het doctoraal werd dus wat uitgesteld.

Het Sanskrit trok reeds vroeg zijn aandacht. Al op tienjarige leeftijd verraste hij zijn op zondag uitslapende vader met de in een boekje aangetroffen wijsheid: ‘ons woord “vader” is verwant met Sanskrit *pitar*’. In zijn gymnasiumtijd, toen hij al Gotisch had bestudeerd en aan het Sanskrit had geroken, zag hij zijn toekomst in de klassieke talen, maar dan vooral als risicodekking voor luxes als Sanskrit en Indo-europees.

Zijn hoogleraren Klassieke Letteren hebben weinig indruk op hem gemaakt. Hetzelfde geldt voor de Sanskritist Jean Philippe Vogel, met wie hij geen afiniteit had. Deze bezat ook nauwelijks kennis van het oudste stadium van het Sanskrit, het Vedisch, en de bijbehorende religie, het Vedisme, twee gebieden die later Kuiper’s onderzoek gingen domineren. Vedisch studeerde hij bij de Utrechtse emeritus Willem Caland van begin 1930 tot twee weken voor diens dood (23 maart 1932) in een privaatstadium dat gedurende Kuiper’s militaire dienst een avond per week werd voortgezet. Voor de Avestafilologie werd hij te Leiden door J.H. Kramers opgeleid.

In de eerste jaren van zijn studie boeide hem vooral de taalkundige C.C. Uhlenbeck. Na diens emeritaat werd zijn grote inspirator N. van Wijk, bij wie hij Russisch, Litouws en Oudbulgaars studeerde. Zijn taalkundige belangstelling bleef niet beperkt tot de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap. Als student legde hij reeds een kaartstelsel aan voor Sanskrit etymologie, waarbij het hem opviel dat veel woorden niet Indo-europees te verklaren waren.

In de periode vóór zijn promotie publiceerde hij al enige taalkundige artikelen op het gebied van het Indo-Iraans, het Sanskrit en het Grieks. Een artikel van meer dan honderd pagina's 'Zur Geschichte der indo-iranischen s-Präsentia', rond 1930 geschreven en door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen voor publicatie geaccepteerd, werd door geldgebrek van de KNAW pas in 1934 gepubliceerd en wel in het tijdschrift *Acta Orientalia* (pp. 190-306). Zijn dissertatie *Die indogermanischen Nasalpräsentia* van 1934 verscheen in 1937 in een uitgebreidere versie.

Vóór zijn vertrek naar Nederlands-Indië in 1934 huwde hij met Eduarda ('Warda') Johanna de Jong. Vijf kinderen, waarvan vier thans nog in leven, werden uit dit huwelijk geboren. Tijdens zijn vijf jaar durende leraarschap te Batavia zette hij zijn onderzoek op vele terreinen voort. Er werd nogal wat toegevoegd aan zijn dissertatie. In *Acta Orientalia* van 1938 en 1939 verschenen enige artikelen onder de titel 'Indoiranica' en in 1938 als *Mededeling* van de KNAW (waarvan hij al in 1937 corresponderend lid was geworden) 'Zur Herkunft von Lat. *iste*'.

Veel vooroorlogse publicaties betroffen de klassieke Indo-europese taalkunde. In de jaren 1938-1939 werd het probleem van het substraat in het Sanskrit reeds in artikelen aangeroerd, soms op nogal gewaagde wijze. Als voorbereiding op latere geschriften werd veel aan taalverwerving en onderzoek op verschillende gebieden gedaan. Reeds tijdens de bootreis naar Batavia begon hij Maleis te leren. In Batavia verwierf hij ook kennis van de Dravidische taal Tamil.

In het najaar van 1939 keerde hij terug naar Leiden om het hoogleraarschap Sanskrit van zijn leermeester Vogel over te nemen, maar door de oorlogsdreiging moest hij meteen als reserve-officier weer in dienst treden. Tot de capitulatie kon hij slechts een dag per week onderwijs verzorgen. In november 1940 werd de Leidse universiteit gesloten. Grondige bemoeienis met het Sanskrit onderwijs kreeg hij dus pas in 1945-1946.

Onderzoek en zelfstudie resteerden tijdens de oorlog. Wel had hij in 1939 nog een oratie gehouden, tevens zijn eerste niet-taalkundige publicatie: *De goddelijke Moeder in de voor-indische religie*. De studie van deze religie, die volgens hem zelf zijn belangrijkste bijdrage aan de wetenschap zou worden¹,

¹ In zijn eigen biografische gegevens schrijft hij: 'Vedische mythologie. Persoonlijk meen ik, dat dit deel het belangrijkste is, maar bekend is, hoe auteurs in de beoordeling van hun eigen werk de plank misslaan'.

werd in zijn onderwijs pas vanaf 1959 gepresenteerd en publicaties verscheenen grotendeels later. De taalkunde hield hem eerst nog te veel bezig.²

De oorlogsjaren werden vooral besteed aan de studie van de Munda talen. In 1948 verscheen zijn boek *Proto-Munda Words in Sanskrit*, door hemzelf later als onrijp gekwalificeerd. Verder kreeg de studie van het Tamil veel aandacht. Ook bereidde hij een nieuwe editie voor van een Sanskrit toneelstuk dat door Caland al in 1917 op basis van een enkel manuscript uitgegeven was. Dit boek werd pas in 1987 voltooid en zou de laatste van zijn Akademiepublicaties worden.³ Zijn studie van het Vedisch concentreerde zich op de taalkunde in combinatie met de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap.

Na de oorlog waren de publicatiemogelijkheden nog lange tijd beperkt. Van 1944 tot ver in 1957 (toen hij vijftig werd) verschenen van zijn hand slechts vijftien wetenschappelijke publicaties (waaronder een *Verhandeling* en drie *Mededelingen* van de Akademie, waarvan hij in 1948 lid werd). Om in een evidente publicatienood te voorzien stichtte hij samen met zijn collega J.W. de Jong eind 1957 het tijdschrift *Indo-Iranian Journal* dat internationaal grote verspreiding en waardering zou krijgen. Al in het eerste nummer van eind 1957 verschenen er vijf korte bijdragen van zijn hand. Er zouden nog vele volgen.

Nu kwam zijn interesse in de Vedische religie ook sterker naar voren. Voordat daarop nader ingegaan wordt, volgt nu eerst een evaluatie van Kuiper's betekenis voor de taalkunde verschaft door collega Beekes.

Naast zijn leeropdracht in het Sanskrit kreeg Kuiper later ook de taak om het onderwijs in de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap, alsmede het Oudiraans en het Tamil te verzorgen. Een van de belangrijkste onderwerpen van het Indo-europees is de laryngaaltheorie. Deze veronderstelt dat het Indo-europees een drietal moeilijk herkenbare klanken had. Het waren consonanten, maar meestal verschijnen ze als vocalen, en in elke taal zien we verschillende ontwikkelingen, waarvan het vaststellen niet eenvoudig is. Kuiper heeft hierover belangrijke artikelen geschreven: 'Traces of laryngeals in Vedic

² In een *brief survey* van zijn werk geschreven in 1986 voor een Indiase collega (professor C.D. Paliwal) vertelde Kuiper: 'Gradually I felt free to drop, to some extent at least, linguistics, which I had long longed to do'. In een brief van 27 november 1988, gericht aan zijn collega De Jong in Canberra, die de beoogd schrijver van zijn in memoriam was, schrijft hij: 'Ik had voor mezelf een gedetailleerd manuscript 'Cosmogonie' uitgewerkt, maar ben er nooit toe kunnen komen het voor publicatie uit te werken. In 1959, als mijn aantekeningen juist zijn, ben ik, op sterke aandrang van buiten en om mijn traumatische fixatie aan de taalkunde te doorbreken, voor het eerst een college, buiten de uren, over mythologie gaan geven op grond van het manuscript'.

³ *Gopālaketikā. A Kṛṣṇa-Play by Rāmakṛṣṇa (Sanskrit Text with Notes)*.

Sanskrit' (1947, over de verschillende ontwikkelingen van de laryngalen in het Indisch), 'Shortening of final vowels in the Rigveda' (1955, over het wegvallen van laryngalen aan het eind van een woord), en 'Zur kompositionellen Kürzung im Sanskrit' (1961, over het wegvallen van laryngalen in composita).

Zijn werk op het gebied van de laryngalen heeft de basis gelegd voor de dissertatie van ons medelid Beekes over de laryngalen in het Grieks⁴ en op het gebied van het Oudiraans die van mevrouw M.C. Monna, uiteindelijk bij Beekes gepromoveerd.⁵

Al in 1942 schreef Kuiper een van zijn invloedrijkste publicaties: *Notes on Vedic Noun-inflexion*. In deze KNAW *Mededeling* handelend over de verbuiging van de substantiva in het Indo-europees volgde hij een idee van Holger Pedersen, een der grootste Indogermanisten. Deze had in zijn *La cinquième déclinaison latine* het vermoeden uitgesproken dat in het Indo-europees, buiten de o-stammen, er slechts twee flectie-systemen waren geweest; deze zouden berusten op het accent. Kuiper laat aan de hand van vele gevallen uit het oudste materiaal in het Indo-Iraans en het Grieks zien dat deze theorie werkt. Bovendien toont hij op heldere wijze aan hoe de vele jongere systemen zich uit deze oudere ontwikkeld hebben. Zijn overtuigende betoog werd al spoedig algemeen aanvaard.

Vanaf het begin interesseerde hij zich ook voor de niet-Indo-europese talen van India, niet alleen Dravidische talen als het Tamil, maar ook de Munda talen en het Nahali, de taal van een kleine stam in het centrum van India. Al vroeg beseftte Kuiper dat het Indisch sterk onder invloed van deze talen was gekomen. Een belangrijke rol speelde zijn artikel 'The genesis of a linguistic area' (1967), waarin hij aantoonde dat er vernieuwingen plaats hadden gevonden over de grenzen van taalfamilies heen en dat de invloed van de niet-Indo-europese talen op het Indisch essentieel is geweest. Ook zag Kuiper dat de oudste Vedische tekst, de Rigveda, honderden leenwoorden uit de substraat-talen had opgenomen. Dit wijst op intensief contact, hetgeen door vele geleerden ontkend was. Hij vatte zijn inzichten op dit punt nog eens samen in zijn laatste monografie *Aryans in the Rigveda* (1991), geschreven op instigatie van ons medelid Lubotsky.

Ook op het gebied van het substraat van andere talen is zijn werk belangrijk geweest. In 1956 verscheen een artikel over het Griekse woord *ánthrôpos* 'mens', waarin zijn inzichten uiteengezet werden over het Voor-Grieks, dat

⁴ *The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek* (1969).

⁵ *The Gathas of Zarathustra: a reconstruction of the text* (1978). Het *ius promovendi* van Kuiper was verstreken. Zij was op 73-jarige leeftijd een van de oudste promovendi aller tijden van de Leidse universiteit.

gesproken werd vóór 2000 v. Chr. en waaruit ongeveer een kwart van alle Griekse woorden is ontleend. De bestudering hiervan was min of meer vastgelopen door de 'Pelagische' theorie, die stelde dat het Griekse substraat zelf een vorm van Indo-europees was en dat de bestudering ervan geen zin had. Kuiper heeft zeer juist ingezien dat deze theorie onhoudbaar was. Zijn artikel werd het uitgangspunt voor het proefschrift op dit gebied van zijn leerling Furnée.⁶ Kuiper had ook gewezen op een mogelijk verwant Noord-Europees substraat. Hij kwam in 1995 hierop terug in een artikel over het Germaans. Het is een grote teleurstelling voor hem geweest dat velen zich van de feiten afwendden omdat naar zijn mening zij weigerden niet Indo-europees materiaal serieus te nemen.

Kuiper zag altijd scherp de kern van een probleem en bepaalde zo zijn standpunt. Niet alleen beseftte hij de relevantie van nieuwe ideeën, maar zijn eigen werk bleef ook tot het laatst toe vernieuwend.⁷

Kuiper's bijdrage aan de interpretatie van de Vedische mythologie kwam laat in zijn carrière.⁸ Zin artikelen op dit gebied zijn gebundeld uitgegeven in 1983.⁹ In 1986 werden gebundelde artikelen in het Russisch vertaald.¹⁰ Zijn doorbraak op het gebied van de Vedische religie werd hoofdzakelijk gerealiseerd met publicaties die tussen 1961 en 1979 verschenen. Daarna ontbrak hem enige jaren de inspiratie en werden er jaren besteed aan het filologische werk voor de uitgave van het vermelde Sanskrit toneelstuk, hetgeen hem ook niet erg boeide. Uiteindelijk verschenen er in de jaren negentig toch nog een paar artikelen over de Vedische mythologie.

Zijn belangstelling voor de Vedische religie werd echter niet pas na zijn vijftigste gewekt. Reeds voor de oorlog realiseerde hij zich dat de interpretatie van de Vedist Oldenberg aan herziening toe was. Nog teveel speelden naturalistische verklaringen uit de negentiende eeuw een rol. De centrale mythe

⁶ *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen* (1972; nog steeds het handboek voor het Voor-Grieks'.

⁷ Tot zover de evaluatie van Kuiper's taalkunde, met dank aan professor R.S.P. Beekes.

⁸ Het handboek *Die Religionen Indiens I* uit 1960 van zijn Utrechtse tijdgenoot Gonda vermeldt hem nauwelijks, al zijn er in de herdruk van 1978 wat verwijzingen in de toegevoegde noten. Hoe anders ligt de situatie in *Die Religion des Rgveda I*, gepubliceerd in 1998 door Thomas Overlies, waarin Kuiper een grote rol speelt.

⁹ *Ancient Indian Cosmogony*. F.B.J. Kuiper. Essays selected and introduced by John Irwin, Delhi 1983. 272 pp.

¹⁰ Tatjana Elizarenkova, *Trudy po vedijskoj mifologii* (Studies on Vedic mythology). Haar inleiding werd in *Numen* xxxiv/2, 1987, pp. 145-178 vertaald in het Engels door J.W. de Jong met als titel 'F.B.J. Kuiper. Fundamental directions of his scholarly work'.

over de belangrijkste godheid Indra, waarin zijn strijd met de demon Vṛtra, die de wateren tegenhield, beschreven wordt, werd voor de oorlog geïnterpreteerd als een moesson- of onweersmythe. Kuiper's afwijkende verklaring, waarin het bevrijden van de oerwateren als een kosmogonie, althans een wereldordeningsmythe, werd verklaard, kwam oorspronkelijk helaas slechts in weinig aandacht trekkende, Nederlandse publicaties naar voren. Tijdens de oorlog had de Amerikaan Brown reeds iets dergelijks geponeerd en de Duitser Lüders, wiens postume *magnus opus* lang na de oorlog verscheen, had reeds enige blijk gegeven van dit inzicht. Deze drie hebben onafhankelijk van elkaar een min of meer overeenstemmende visie ontwikkeld. Norman Brown's schets van de wereldordering, werd later nauwelijks uitgewerkt en lijkt nog het meest op het scenario voor een Hollywood film. Kuiper was de enige die er een godsdienstwetenschappelijk houdbare verklaring van wist te maken. Ondanks detailkritiek volgt de meerderheid van de Indologen en de godsdiensthistorici thans zijn visie.

Zijn interpretatie van de Vedische mythologie (met name van de kosmogonie) werd geïnspireerd door de Leidse antropologie van J.P.B. de Josselin de Jong en diens leerlingen, waarin nog vóór Lévi-Strauss een structuralisme tot ontwikkeling was gekomen, alsook door de godsdienstwetenschap zoals deze in Leiden onder andere door W.B. Kristensen beoefend werd.

Zijn ideeën over de Vedische mythologie zijn het best samengevat in een artikel uit 1975 'The Basic Concept of Vedic Religion'.¹¹ Het centrale thema hiervan, de kosmogonie, was reeds in 1970 door hem uiteengezet in zijn artikel 'Cosmogony and Conception'¹², een enigszins omstreden publicatie wat betreft het tweede gedeelte, waarin gewaagde ideeën over kosmogonie als conceptie in samenhang met prenatale reminiscenties gelanceerd werden. Privé adviseerde hij later soms slechts de eerste helft te lezen.

Kuiper's enige niet-linguïstische en niet-filologische monografie, verschenen in 1979¹³, behandelt in de eerste helft de rol van Varuṇa, de tegenhanger van god Indra, en in het tweede gedeelte zijn representatie in het Sanskrit

¹¹ *History of Religions* 15, pp. 107-120, herdrukt in *Ancient Indian Cosmogony* (zie n.9), pp. 9-22.

¹² *History of Religions* 10, pp. 91-138, herdrukt in *Ancient Indian Cosmogony* (zie n.9), pp. 90-137. Het materiaal was afkomstig uit zijn niet voor publicatie uitgewerkte manuscript 'Cosmogonie', dat hij ook gebruikte voor zijn colleges (zie n.2).

¹³ *Varuṇa and Vidūṣaka. On the origin of Sanskrit drama.*

toneel als de tegenwerker (de verzieker genaamd *vidūṣka*) van de hoofdfiguur. Deel één laat zich ook zonder deel twee lezen en sommige Vedisten beperken hun lectuur tot deel 1.¹⁴

Na in 1967 tijdens het International Congress of Orientalists in Ann Arbor geëerd te zijn met een feestbundel van 627 pagina's ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag¹⁵ deed hij het wat kalmer aan met zijn universitaire werk, kreeg per 1 januari 1969 zijn eerste en laatste wetenschappelijk medewerker (drs. Bodewitz uit Utrecht) en ging in 1972 met vervroegd emeritaat. Zijn werkzaamheden als *editor-in-chief* van de *Indo-Iranian Journal* werden nog voortgezet tot 1979, maar voor editoriale kwesties bleek hij ook daarna actief.¹⁶

Door zijn veelzijdigheid werd hij alom geëerd als lid of erelid van diverse genootschappen en Akademies.¹⁷ Men verwacht van zo'n grootheid een groot aantal promoties. Het waren er slechts vier. De in Leiden wel eens gehoorde verklaring dat er onder hoge bomen geen gras groeit, spreekt mij niet aan, aangezien ik afkomstig ben van de grazige weiden van Utrecht, waar ik met zestig andere gepromoveerden in de schaduw opgroeide van Gonda, toch bepaald ook niet een dwergeik, kruipwilg of vliegden. Aan zijn colleges kan het niet gelegen hebben, zoals Beekes en ik zelf hebben kunnen vaststellen.

¹⁴ Toch is het interessant te zien hoe Kuiper hier het thema van het proefschrift van de door hem bewonderde Huizinga uitgewerkt heeft. Zijn belangstelling voor het Oudindische toneel heeft ook geresulteerd in het Indologische proefschrift van G.H. Schokker, *The Pāṇinīyāyaka of Śyāmilaka* (1966).

¹⁵ De bundel kwam *de facto* in 1968 uit onder de titel *Pratidānam. Indian, Iranian and Indo-european studies* (ed. J.C. Heesterman, G.H. Schokker, V.I. Subramoniam), Mouton, Den Haag/Parijs.

¹⁶ In 1990 kwam hij nog voor een aflevering van het tijdschrift terug als *editor-in-chief* om mij als tweede opvolger uit Utrecht te halen, waarna hij zich weer wat meer op de achtergrond plaatste, zij het nog steeds als de informele leider.

¹⁷ Hij was ooit president van de International Association for Tamil Research en werd in 1966 erelid van de Linguistic Society of America, in 1968 buitenlands lid van de Danske Videnskabernes Selskab, in 1971 erelid van de American Oriental Society, in 1978 erelid van het Bhandarkar Oriental Research Institute en in 1984 *Korrespondierendes Mitglied der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Vooral op de twee Amerikaanse erelidmaatschappen was hij zeer trots.

Het aantal wetenschappelijke publicaties (ongeveer 120, van 1931 tot 2000, waaronder zeven monografieën)¹⁸ is omvangrijk, maar niet uitzonderlijk. Op grond van zijn correspondentie bestaat de indruk dat soms begonnen werk niet afgemaakt is, dat de inspiratie wel eens ontbrak en dat persoonlijke crises een rol hebben gespeeld. Wat hij publiceerde was altijd belangwekkend. Handboeken en overzichtsstudies waren van hem niet te verwachten.

Samen met Gonda heeft Kuiper de internationale positie van de Nederlandse Indologie en verwante vakgebieden zeer sterk gemaakt. De twee toppers zijn moeilijk vergelijkbaar.¹⁹ Als persoon is Kuiper in zijn optreden wel eens gekarakteriseerd als een *gentleman*. Of hij in zijn beoordeling van anderen, met name collega's in het vakgebied, ook altijd even *gentle* was, blijft de vraag. In de laatste jaren van zijn leven deelde hij, net als Gonda in een vergelijkbare periode, mij soms nogal ruige kwalificaties van vakgenoten mede die mij de indruk gaven dat ook in dit opzicht beide hooggeleerden aardig aan elkaar gewaagd waren.

Anderzijds kon hij aarzelend en gevoelig zijn, romantisch en haast te weinig nuchter. Zichzelf karakteriserend als 'een product van de late nabloei van de Romantiek' verklaarde hij de overgang van leermeester Uhlenbeck ('een *pur sang* romanticus') naar de nuchtere Van Wijk als iets waarvoor hij dankbaar was.²⁰ Ook schreef hij eens dat na het lezen van een roman het hem dagen kostte om een innerlijk evenwicht te herstellen²¹. Misschien is zijn aanvallige obsessie voor de nuchtere taalkunde wel een vlucht geweest voor gevoeligere onderwerpen.

De laatste jaren van zijn leven waren niet eenvoudig door de gezondheids-toestand van zijn tweede partner, drs. Hanna Nieboer, met wie hij 35 jaar verbonden was. Zelf leed hij aan ernstige gezichtsproblemen. Na eind 2002 verhuisd te zijn naar Huize Valckenbos in Zeist overleed hij daar bijna een jaar later. Nog geen zes weken daarna stierf Hanna ook.

F.B.J. was een fenomeen, een imponerend en intrigerend fenomeen.

¹⁸ Voor zijn bibliografie zie de feestbundel *Pratidānam* (1968) (tot en met 1967), *Indo-Iranian Journal* (1977) (1967-1976), idem (1987) (1978-1987), idem (1997) (1987-1996). In 1997 verschenen zijn *Selected writings on Indian linguistics and philology* (ed. A. Lubotsky, M.S. Oort en M. Witzel) en in bovengenoemd tijdschrift twee artikelen. Zijn laatste publicatie was een bijdrage aan de feestbundel voor Johanna Narten (2000).

¹⁹ Ik acht het een voorrecht dat ik van beiden medewerker ben geweest, onderwijs heb genoten en de opvolger ben geworden (van de een rechtstreeks, van de ander na een interregnum)

²⁰ Brief aan J.W. de Jong van 1 december 1988.

²¹ Brief aan J.W. de Jong van 27 november 1988.

Peter Mazur

11 december 1922 – 15 augustus 2001

Peter Mazur werd op 11 december 1922 geboren te Wenen. Zijn schooltijd speelde zich af in Berlijn, Parijs, en aan het Nederlands Lyceum in Den Haag en het Christelijk Lyceum in Zeist. Daarop volgde een periode van onderduiken gedurende bijna drie jaar, waarbij hij meermalen maar net de dans kon ontspringen. Hij heeft zijn leven te danken aan enige onverzettelijke boeren in Drenthe, waarvan een het met de dood heeft moeten bekopen. Later sprak Peter nooit over zijn gruwelijke belevenissen van deze tijd.

Na de oorlog ging Mazur fysische chemie studeren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Tijdens zijn examen maakte hij indruk op professor J.Th. G. Overbeek doordat hij een oud probleem aangaande een electrokinetisch effect kon oplossen door middel van de jonge theorie van Onsager-relaties. Deze baanbrekende theorie was in 1931 gepubliceerd door L. Onsager, maar had gedurende tien jaar geen aandacht getrokken. L. Waldman realiseerde zich het belang ervan en hij bewoog J. Meixner een verdere uitwerking te geven, die gedurende de oorlog in Duitse tijdschriften werd gepubliceerd. Na de oorlog verscheen een overzichtsartikel (met een uitbreiding) van H.B.G. Casimir en in Brussel heeft I. Prigogine met toepassingen op de fysische chemie school gemaakt. Daarmee was dit door Onsager ontsloten gebied tot wasdom gekomen onder de naam 'thermodynamica van irreversibele processen'.

Deze theorie met haar talloze facetten was het onderwerp waar Peter Mazur een groot deel van zijn wetenschappelijk werkzame leven aan heeft gewijd. In 1951 promoveerde hij op een proefschrift met de titel *Thermodynamique des phénomènes de transport dans l'hélium II liquide*, waarin de methode werd toegepast op het twee-fluidamodel van helium, hetgeen toen in het middelpunt van de belangstelling stond in verband met de experimenten aan het Kamerlingh Onnes Laboratorium te Leiden. Promotor was zijn mentor S.R. de Groot met wie hij zijn leven lang bevriend is geweest. Samen publiceerden zij in 1962 het standaardwerk *Non-Equilibrium Thermodynamics*, hetwelk vertaald is in het Duits, Russisch en Chinees en nog steeds de vaak geciteerde bijbel op dit gebied is.

Na een verblijf aan de Université Libre in Brussel als medewerker van Prigogine werd Mazur aangesteld als wetenschappelijk hoofdmedewerker te Utrecht. Een jaar bracht hij door aan de University of Maryland en in 1954 werd hij lector te Leiden. In 1961 werd hij daar benoemd tot professor en in 1963, na het vertrek van De Groot naar Amsterdam, tot hoogleraar-directeur van het Instituut-Lorentz, hetwelk gedurende hun samenwerking een insti-

tuut met wereldnaam was geworden. Er was een Lorentz-leerstoel voor een gasthoogleraar ingesteld; met vooruitziende blik waren aanvankelijk daarvoor enige wereldberoemdheden uitgenodigd, die niet alleen zelf belangrijk bijdroegen tot het wetenschappelijk niveau van het instituut, maar bovendien maakten dat voortaan iedereen zich vereerd voelde ervoor gevraagd te worden.

Reeds spoedig verscheen van de hand van Mazur een groot aantal publicaties, de meeste in samenwerking met anderen. Waar hij maar kwam wist hij anderen te interesseren en tot werkzaamheid te stimuleren. Het zijn er te veel om op te noemen, maar de namen Overbeek, De Groot, Prigogine, Bedeaux springen in het oog. Allerlei aspecten van de reciprociteitsrelaties van Onsager worden behandeld en ze worden toegepast op uiteenlopende fenomenen, zoals electrophorese, thermomagnetische en galvanomagnetische effecten, in verschillende omstandigheden. Het overzicht hiervan dat Mazur schreef in de Gargèse Lectures van 1966 is een genoegen om te lezen. Dat de toepassing der Onsager-relaties in roterende systemen een extra complicatie opleverde was bekend en dat geval werd uitgewerkt in de dissertatie van G.J. Hooyman, terwijl de relativistische uitbreiding op warmtegeleiding en diffusie tezamen met G.A. Kluitenberg bestudeerd werd. Daarnaast werd met B.R.A. Nijboer, L. Jansen en M. Mandel het gedrag van materie in een elektromagnetisch veld bekeken, met als doel de berekening van de diëlectische constante.

Haast onvermijdelijk was, dat ook de meer fundamentele aspecten van de statistische grondslagen van deze verschijnselen onderzocht werden en diensgevolge hield Mazur zich ook bezig met algemene aspecten van de statistische mechanica. Bijvoorbeeld de viriaal-ontwikkeling en de quantumstatistiek. Uiteraard hadden de grondslagen van irreversibele fenomenen zijn aandacht, maar algemener ook de verschijnselen die in verband staan met de Brownse beweging. Het artikel van Ford, Kac en Mazur, waarin de Brownse beweging afgeleid werd met behulp van de statistische behandeling van een verzameling van harmonische oscillatoren, heeft veel losgemaakt. Zijn laatste artikel, met Bedeaux over niet-evenwicht-thermodynamica in quantumsystemen, verscheen in 2001.

Deze opsomming van zijn activiteiten brengt één aspect van Mazur onvoldoende tot uitdrukking; een aspect van zijn wetenschappelijke houding, waarom ik hem altijd bijzonder gewaardeerd heb, namelijk zijn intense beleving van de natuurkunde. Hij werkte intensief samen met zijn medewerkers en leerlingen en bij elk probleem dat zich voordeed was hij niet tevreden voordat het grondig bekeken en opgelost was. Hij duldde geen gemakkelijke uitweggetjes, maar wilde precies weten hoe de zaak in elkaar zit. Als een

oplossing gevonden werd was hij enthousiast, ongeacht of die aan hemzelf te danken was of aan iemand anders. Wanneer je met hem van mening verschilde was hij in de kritiek geïnteresseerd en wilde hij de kwestie begrijpen, zonder enige neiging het meningsverschil in het persoonlijke vlak te betrekken. Daarentegen kon hij zijn verontwaardiging niet de baas toen hij merkte dat zijn studenten wel eens over voetbal discussieerden in plaats van over de zoveel boeiendere natuurkunde.

Zijn enthousiasme maakte zijn voordrachten tot een meeslepend genot. Hij placht aan te vangen met een inleiding, op zachte toon uitgesproken; als hij dan aan het werkelijke onderwerp toe kwam raakte hij op dreef, en met steeds meer vuur werd het gehoor tenslotte geleid tot de conclusie, die dan als een bevrijdende apotheose ervaren werd. Hij was een onvergetelijke docent en werd uiteraard vaak gevraagd als spreker voor bijeenkomsten zoals seminaria, conferenties en zomerscholen.

Mazur werd gevraagd voor talloze gasthoogleraarschappen in Parijs, Californië, Italië en Japan. Hij vervulde verschillende functies in het bestuur van de Stichting FOM (Fundamenteel Onderzoek der Materie) en in de International Union of Pure and Applied Physics. In 1970 werd hij gekozen tot lid van deze Akademie, in 1972 van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en in 1987 van de Académie Européenne des Sciences et des Lettres te Parijs.

Na zijn pensionering is Mazur naar Zwitserland verhuisd. Zijn laatste voordracht hield hij in Utrecht in juni 2001; hoewel op de inhoud niets aan te merken was, bleek toch reeds dat hij niet meer dezelfde was, het oude vuur ontbrak. Twee maanden later overleed hij in Zwitserland. Hij wordt overleefd door zijn weduwe Hélène Mazur-Contamine, zijn zoon Eric, die natuurkunde doceert aan Harvard, en zijn dochter Anne. Een oprechte, levendige en sympathieke vertegenwoordiger van de wetenschap is verdwenen.

Hendrik Eduard Reeser

23 maart 1908 – 29 november 2002

Op 29 november 2002 overleed op 94-jarige leeftijd Hendrik Eduard Reeser, nestor van de Nederlandse muziekwetenschap. Hij was geboren op 23 maart 1908 in Rotterdam. De drang naar musicologisch onderzoek openbaarde zich al op jonge leeftijd. De dertienjarige Henk speurde naar onbekende muziek in de nalatenschap van de concertzanger Dirk Leussen, zijn oom. Drie composities boeiden de jonge Reeser in het bijzonder: *Wotans Abschied* van Richard Wagner, de *Kindertotenlieder* van Gustav Mahler wiens symfonieën hij in die tijd met zijn moeder vierhandig op de piano speelde, en het lied *Der alte König* van een zekere Alphons Diepenbrock. Bij zijn bijna dagelijkse bezoeken aan muziekhandel Lichtenauer in Rotterdam vond hij nog een werk van deze componist: een piano-uitreksel van *Die Nacht* voor alt en orkest, muziek die op de piano niet tot haar recht kwam, maar die hem deed vermoeden dat zij met orkest betoverend moest klinken.

Diepenbrock heeft Reeser, naar diens eigen zeggen, met *Die Nacht* de weg gewezen naar wat hij als zijn eigenlijke levenstaak is gaan beschouwen: pleitbezorger te zijn voor componisten wier muziek naar zijn overtuiging een grotere bekendheid en waardering verdiende dan haar tot dan toe was ten deel gevallen. Diepenbrock en andere Nederlandse componisten zouden daarbij een bijzondere plaats innemen. Essentieel was voor Reeser dat de muziek ook werd uitgevoerd, tot leven werd gewekt, of het nu Dufay of Diepenbrock betrof.

Na de HBS wilde Reeser iets met schrijven over muziek, maar een studierichting muziekwetenschap bestond nog niet in Nederland. Op aanraden van zijn vader werd het kunstgeschiedenis; hij liep college bij professor W. Vogelsang, een man met een brede culturele belangstelling, die hij later de grootste inspiratiebron van zijn leven zou noemen. Uit puur enthousiasme begon de kunstgeschiedenisstudent beschouwingen te schrijven over de dan in Nederland nog vrij onbekende Bruckner, die werden geplaatst in het tijdschrift *Caecilia en Het Muziekcollege* (eind 1928 en begin 1929). Kort daarop vroeg Willem Landré hem als muziekjournalist voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Het jaar daarna volgde Reeser, nog steeds student, Landré op als leraar muziekgeschiedenis aan het Rotterdamse Conservatorium, en in 1937 als muziekredacteur van NRC Handelsblad. Reeser was geen muziekjournalist die zich beperkte tot verslagen van de kwaliteit van de uitvoering. Hij ontpopte zich als een repertoirecriticus die pleitte voor de programmering van bijzondere, weinig gehoorde muziek: Pfitzner, Korngold, Zemlinsky, Hindemith en Weber bijvoorbeeld, en Nederlandse componisten als Landré en natuurlijk

Diepenbrock. Ook in tijdschriften, lezingen en programmatoelichtingen brak hij menige lans voor hun muziek.

Onderwijl ging de studie verder. Toen in 1930 in Utrecht de leerstoel theorie en geschiedenis der muziek werd ingesteld, behoorde Reeser tot de eerste studenten van Albert Smijers. Deze jezuïet documenteerde en onderzocht met grote nauwgezetheid de muziek van de zogenoemde ‘oude Nederlanders’, uit de periode die musicologen de ‘renaissance’ noemen, in het bijzonder Josquin des Prez. Reeser met zijn brede belangstelling voor cultuur, die midden in het actuele muzikleven stond, was een tegenpool van de kamergeleerde Smijers. Deze bekommerde zich nauwelijks om Reeser, die in driekwart jaar een proefschrift voltooide over de pianosonate met vioolbegeleiding ten tijde van Wolfgang Amadeus Mozart. Aan het slot van de promotieplechtigheid, in 1939, wenste Smijers de jonge doctor een mooie carrière in de muziekjournalistiek toe – met de onuitgesproken boodschap dat diens toekomst niet in de wetenschap zou liggen.

De Tweede Wereldoorlog bracht ingrijpende veranderingen, die bepalend zouden zijn voor Reesers verdere levensloop. In 1941 zegde hij zijn baan bij de krant op toen journalisten lid moesten worden van het Persgilde van de Kultuurkamer. Later relativeerde hij de heroïek van dit principiële besluit door er op te wijzen dat hij het zich financieel had kunnen veroorloven; anderen moesten doorwerken om brood op de plank te hebben. Na een jaar in het Haags Gemeentemuseum als wetenschappelijk medewerker tweede klasse te hebben gewerkt was Reeser gedurende de rest van de oorlog ambtelos burger. Die tijd benutte hij door brieven en documenten van Diepenbrock te verzamelen. Al in 1932 was hij met de weduwe van de componist in contact gekomen in verband met een catalogus van Diepenbrocks muzikale handschriften die hij wilde samenstellen. De oorlogsjaren werden gevuld met het ordenen en uittikken van de bewaarde brieven, thuis bij de familie Diepenbrock in de Amsterdamse Johannes Verhulststraat, en met het achterhalen van brieven bij anderen. Hiermee legde Reeser het fundament voor zijn latere levenswerk, de uitgave van de brieven en documenten van Alphons Diepenbrock, die hij als de grootste Nederlandse componist na Sweelinck beschouwde.

Doordat hij had geweigerd lid van het Persgilde te worden stond Reeser bekend als goede vaderlander. Aan het einde van de oorlog nam hij deel aan beraad in Haagse kringen waar de inrichting van het culturele leven na de bevrijding werd voorbereid. Zodra de tijd daar was werd hij door secretaris-generaal Reinink benoemd tot ‘regeringsadviseur’ voor muziek – een term die hij zelf bedacht had voor enkele mensen uit de kunstwereld die de minister moesten adviseren bij het weer op poten zetten van het culturele leven. In

die functie was hij direct betrokken bij een aantal initiatieven die tot de dag van vandaag hun sporen in het muziekleven hebben nagelaten. Naast werk aan de Nederlandse Opera en het subsidiestelsel van de symfonieorkesten – waarbij voornamelijk de bestaande praktijk werd gecontinueerd – konden nieuwe plannen worden verwezenlijkt, zoals het Nederlands Impresariaat, dat Nederlandse musici aan werk moest helpen, en Donemus, een muziekuitgeverij speciaal voor Nederlandse componisten die in de tweede helft van de twintigste eeuw van onschatbare waarde zou blijken voor de verspreiding van Nederlandse muziek in binnen- en buitenland. Ook kwam Reeser in de Eerraad voor Muziek terecht, die moest oordelen over musici die ‘fout’ waren geweest in de oorlog – een gezelschap waar hij zich schielijk uit terugtrok toen bleek wat voor onzuivere methoden bij de ‘zuivering’ gehanteerd werden. Daarnaast nam Reeser tal van bestuursfuncties aan bij instellingen als de Rotterdamse Kunstraad, het Rotterdams Philharmonisch Orkest, de programmaraad van het Concertgebouworkest, het Prins Bernhard Fonds, enzovoorts.

Al met al was het een invloedrijk man die in 1947 werd gevraagd voor het bijzonder hoogleraarschap cultuurgeschiedenis der muziek aan de Utrechtse Universiteit, ingesteld door de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. Tien jaar later volgde Reeser Smijers op als gewoon hoogleraar in de algemene muziekwetenschap. In de ruim vijftien jaar van Reesers hoogleraar-directeurschap groeide de kleine opleiding uit tot een gerenommeerd Instituut voor Muziekwetenschap, dat dankzij Reesers goede contacten bij het universiteitsbestuur werd gehuisvest in fraaie panden aan de Rijnkade en later de Drift, waar de twee grootste collegezalen naar Sweelinck en Diepenbrock werden vernoemd. De bijbehorende bibliotheek werd in Reesers tijd een van de betere muziekwetenschappelijke collecties van Europa. Ook breidde hij de staf steeds verder uit, wat volgens eigen zeggen weinig moeite kostte in een tijd dat de bomen tot in de hemel groeiden. Aan het Instituut werden bekende componisten verbonden, zoals Rudolf Escher, Henk Badings en Herman Strategier, die respectievelijk de semiotiek, akoestiek en theorie van de muziek doceerden. Bij de benoeming van Badings kwam het oorlogsspook weer om de hoek kijken. De beroemde componist was tijdens de oorlog Sem Dresden opgevolgd als directeur van het Koninklijk Conservatorium, toen deze wegens zijn joodse afkomst het veld moest ruimen. Badings was daarvoor na de oorlog door de Eerraad veroordeeld. Rond de benoeming in Utrecht, vijftien jaar later, ontstond een nationale rel, maar Reeser hield voet bij stuk. Hij beschouwde het als een daad van eenvoudige rechtvaardigheid in de bres te springen voor een man wiens fouten van twintig jaar eerder in het niet verzonken bij hetgeen hij in een leven van voortdurend gespannen crea-

tiviteit tot stand had gebracht – zoals hij het formuleerde in *Sol iustitiae*, het Utrechtse universiteitsblad (22 maart 1961).

De erudiete, welbespraakte en geestige Reeser was een inspirerend docent, die tegelijkertijd de lat hoog legde voor zijn studenten. Zij droegen hem op handen. Legendarisch waren zijn operacolleges. Als eerstejaars student ben ik eens met de ouderejaars mee naar binnen geglipt – het was Reesers laatste jaar op de universiteit en dat wilde ik toch hebben meegemaakt. De hoogleraar verscheen geheel volgens verwachting met een grote stapel boeken, vertelde in hoog tempo over de betreffende opera en zette zich achter de vleugel om enkele passages voor te spelen, daarbij hoorbaar neuriënd en kreunend.

Voor Reeser was het op de piano doorspelen van partituren een onmisbaar onderdeel van het musicologenambacht. Van de muziek die hij bestudeerde was in zijn tijd maar zelden een grammofoonopname voorhanden. En hij was trots op zijn vaardigheid. Graag vertelde hij over Willem Pijper, wie hij eens iets uit diens opera *Merlijn* had voorgespeeld – dat wil zeggen uit de schetsen van de componist. Het lukte hem, tegen de verwachting van Pijper in, die hem een compliment maakte. Dat vleide Reeser, die wist dat Pijper zijn muzikale vaardigheden nooit hoog had aangeslagen. Omgekeerd had Reeser van de mens Pijper geen hoge pet op. Maar voor de componist koesterde hij diep respect.

Terug naar het Instituut voor Muziekwetenschap, waar Reeser ook buiten onderwijs en wetenschap zijn invloed deed gelden. Als voetballiefhebber – aanhanger van Sparta – floot hij eens een wedstrijd tussen staf en studenten van het Instituut. Dankzij zijn uitstekende netwerk in de muziekwereld belandden vele van zijn oud-studenten op invloedrijke plaatsen bij orkesten, bibliotheken en omroepen. In muziekkringen sprak men wel van de Utrechtse maffia. Want naast zijn hoogleraarschap bleef Reeser zeer actief als bestuurder van onder meer Toonkunst, Donemus, het Holland Festival en van gremia die zich inspanden voor de muzikale nalatenschap van Nederlandse componisten als Dirk Schäfer, Rudolf Escher, Willem Pijper en Alphons Diepenbrock. Reeser was voorzitter van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, dat onder zijn leiding uitgroeide tot een vakvereniging van Nederlandse musicologen. Een prestigieuze internationale functie was die van President van de International Musicological Society, die Reeser in 1972 verwierf. Hij werd in 1961 lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen en drie jaar later secretaris van de Afdeling Letterkunde.

Ondanks al die bestuurlijke activiteiten was Reeser ook productief als auteur, zoals blijkt uit de *Chronologie*, een lange lijst van publicaties, die hij samenstelde bij zijn afscheid als hoogleraar in 1974 – waarna overigens nog

vele publicaties zouden volgen. Met de hem kenmerkende mengeling van bescheiden ijdelheid en ijdele bescheidenheid, zoals zijn leerling Alfons Annegarn het uitdrukte, stelde Reeser dat maar weinig van zijn publicaties blijvende wetenschappelijke waarde kon worden toegekend. Eerder zouden deze een beeld geven van de muzikale verschijnselen in binnen- en buitenland die zich in het gegeven tijdbestek aan een 'belangstellend waarnemer' hadden voorgedaan. Inderdaad betreft het gros krantenartikelen, teksten van lezingen, toelichtingen bij concertprogramma's en dergelijke. Tot de tijdgebonden publicaties kan men ook de meeste boeken rekenen die Reeser schreef voor een breed publiek: een *Muziekgeschiedenis in vogelvlucht*, een werkje over de zonen van Bach, een geschiedenis van de wals – allemaal goed gedocumenteerd, sommige in een of meer talen vertaald. Verder redigeerde Reeser menige muziekgave ten behoeve van de praktijk, onder meer klaviermuziek met vioolbegeleiding, die internationale waardering ondervond.

Wat van die rijke productie is anno 2004 van duurzaam belang gebleken? Het meest geciteerd wordt, voor zover ik kan nagaan, het boek *Een eeuw Nederlandse muziek* uit 1950, een pionierswerk waarin zowel het muziekleven als de muzikale productie van de negentiende eeuw in Nederland is geboekstaafd. Hoewel Reeser zich richtte tot de geïnteresseerde leek, is het boek nog steeds onmisbaar voor iedere musicoloog die zich met de betreffende periode bezighoudt. Als eerbetoon schoeide Leo Samama een vervolg, *Zeventig jaar Nederlandse muziek*, op dezelfde leest. Internationaal werd Reeser gerespecteerd als kenner van Johann Eckhardt (die de jonge Mozart les gaf), als redactielid van de *Neue Mozart Ausgabe* en als auteur over de Mahlerreceptie in Nederland, in het bijzonder wegens zijn boekje *Mahler in Holland*, waarin hij brieven publiceerde van Mengelberg en Diepenbrock aan de grote componist.

Maar het belangrijkste, in de betekenis van het meest duurzaam, is de uitgave van de *Brieven en documenten van Alphons Diepenbrock*, Reesers levenswerk dat hij dankzij zijn hoge leeftijd, goede gezondheid en tijdige hulp van anderen heeft kunnen voltooien. In de jaren vijftig was Reeser tot de slotsom gekomen dat een echte biografie van Diepenbrock pas mogelijk zou zijn wanneer diens correspondentie in een wetenschappelijke editie beschikbaar zou zijn. Daar bleken uiteindelijk tien kloeke banden voor nodig. Het is een standaardwerk geworden, niet alleen voor de musicologen die zich met Diepenbrock bezig houden – dat zijn er niet zo heel veel – maar vooral ook voor literatuurhistorici. Diepenbrock was kroongetuige geweest van de literaire *avantgarde* aan het einde van de negentiende eeuw. Als boezemvriend van Gorter volgde hij het ontstaan van diens *Mei*, en ook Frederik van Eeden, Willem Kloos, Albert Verwey en Lodewijk van Deyssel kon hij tot zijn literaire vrienden

rekenen. Zij allen respecteerden Diepenbrocks scherpzinnige oordeel.

Er schuilt een paradox in Reesers ijver voor dit project. Hij wist dat hij aan de biografie waar de uitgave toe moest leiden, niet meer toe zou komen, evenmin als aan de analyse van Diepenbrocks muziek die in zijn visie pas ter hand kon worden genomen nadat een thematische catalogus op de composities zou zijn voltooid. Het lijkt wel of de man die schijnbaar moeiteloos lezingen, artikelen en boeken voor een breed publiek uit de mouw schudde – ook over Diepenbrock –, zich achter het documenteren van bronnen verschool om niet de definitieve, wetenschappelijk gefundeerde teksten over zijn meest geliefde onderwerp te hoeven schrijven. Hoewel, meest geliefd ... ‘een moeilijke man’, zei hij eens over Diepenbrock, ‘blij dat ik hem niet gekend heb’. Ook voerde hij wel aan dat hij als niet-katholiek ongeschikt zou zijn Diepenbrocks anti-semitisme te behandelen. Zo toont het nagelaten werk twee gezichten van Reeser: enerzijds dat van de gesublimeerde muziekjournalist, de erudiete en onvermoeibare pleiter voor goede, te weinig bekende muziek, anderzijds dat van de wetenschapper die zich op smijeriaanse wijze aan de documentatie en editie van bronnen wijdde.

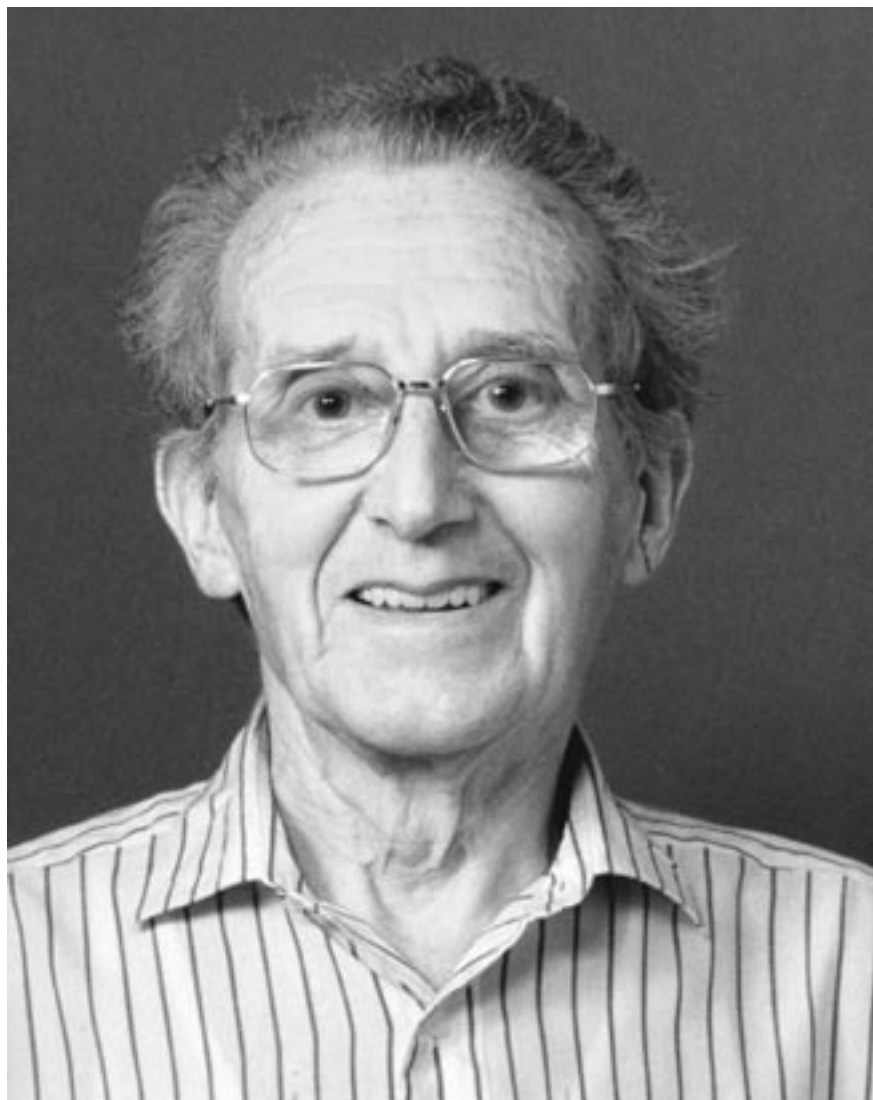
Voor Reeser stond muziekwetenschap gelijk aan muziekgeschiedenis. Hij was geen man van theoretische beschouwingen en grensverleggende concepten. Een van zijn zeldzame speculatieve momenten is zijn inaugurele rede, waarin hij een Gemeenschap der Kunsten propageert en daarbij muzikale elementen verbindt met begrippen uit de kunstgeschiedenis: de harmonie in de muziek bijvoorbeeld met het perspectief in de schilderkunst, en de atonaliteit met abstracte kunst. Bij de rede die Reeser uitsprak tijdens de viering van zijn tachtigste verjaardag – als vanouds uit het hoofd een gloedvol betoog improviserend – kwam hij op dit idee terug. Uit zijn begrippenparen hadden zijn oud-leerlingen gekozen voor *harmonie en perspectief* als titel voor een huldebundel. Ze pasten prachtig op de jarige: de harmonie die Reeser als bestuurder nastreefde – conflicten waren hem een gruwel – en het cultuurhistorische perspectief dat hij als musicoloog hanteerde.

Ik dank diegenen die me bij het voorbereiden van dit levensbericht bijstonden: Paul Op de Coul, Dick van Halsema, Emile Wennekes, Ton Braas, Johan Kolsteeg, Pauline Micheels, Anja Wester, Joost van Gemert en Jaap van Benthem. Ik raadpleegde In memoriams van Odilia Vermeulen in *Oorsprong* 4-1, 2003, C.C. von Gleich in *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 51-1 (2004), pp. 5-7, en Paul Op de Coul in de veilingcatalogus J.L. Beijers, Utrecht 2 maart 2004; voorts H.E. Reeser, *Chronologie van 1928 tot 1973* [z.pl. 1974] met teksten van H. Wagenaar-

Nolthenius en A. Asselbergs; H. Ester en E. Mulder, 'Eduard Reeser, der Nestor der niederländischen Musikwissenschaft,' in *Fliessende Übergänge* = *Duitse Kroniek* 47, Amsterdam – Atlanta 1997, pp. 25-31; het voorwoord van A. Annegarn, L.P. Grijp en P. Op de Coul, *Harmonie en Perspectief. Zevenendertig bijdragen van Utrechtse musicologen voor Eduard Reeser*, Deventer 1988; L. Tabak, 'Kunstwerken, kasstukken en krantekritiek. Reesers recensies op het boterhampapier van de crisistijd,' *ibidem*, pp. 103-108; Anja Wester, *75 jaar Alphons Diepenbrock Fonds 1921-1996*, doctoraalscriptie Muziekwetenschap, Utrecht 1996; interview van Pauline Micheels in de *Volkskrant* van 3 april 1998; interview door dezelfde opgenomen in het Walter Maas Huis in juli 1995 en op band bewaard in het Nederlands Muziek Instituut; interview door Emile Wennekes in *NRC Handelsblad* van 23 maart 1998.

Anne Reinier Ritsema

9 februari 1923 – 3 januari 2003

Op 3 januari 2003 overleed dr. Anne Reinier Ritsema, op de leeftijd van 79 jaar. Reinier Ritsema, geboren op 9 februari 1923 te Aalsmeer, was als geofysicus een internationaal erkend deskundige op het gebied van de seismologie, in het bijzonder het onderzoek betreffende de processen in de haard van aardbevingen.

Reinier Ritsema legde in 1949 het doctoraalexamen geologie-geofysica af aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij studeerde bij prof. dr. H.A. Brouwer, en dr. L.P.G. Koning. In 1952 promoveerde hij aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, met prof. dr. ir. F.A. Vening Meinesz als promotor, op het proefschrift *Over diepe aardbevingen in de Indische archipel*.

Na zijn promotie is hij verbonden geweest aan het Meteorological and Geophysical Institute in Jakarta. Hij zette een traditie voort van de vooroorlogse Nederlandse seismologie, waarin S.W. Visser, H.P. Berlage, en L.P.G. Koning hem voorgingen als Nederlandse onderzoekers op het gebied van diepe aardbevingen. Voor dit onderwerp bleek de Indische archipel een prominent onderzoeksgebied te zijn.

Vanaf 1958 tot zijn pensionering in 1988 was hij verbonden aan het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (KNMI) te De Bilt, waar hij de seismologiegroep leidde en vele jaren hoofd was van de afdeling geofysisch onderzoek.

Haardmechanisme-onderzoek in de seismologie

De seismologie onderzoekt enerzijds aardbevingen als seismische bronnen, en anderzijds de structuur van het inwendige van de aarde waardoor de seismische golven zich voortplanten. Ritsema richtte zich op het eerste onderwerp. Zijn specialisme was het onderzoek naar de krachten in de bron – haard genoemd – van een aardbeving: het haardmechanisme van een aardbeving.

Een goed beeld van de structuur was een voorwaarde voor het onderzoek van het haardmechanisme van een aardbeving. Zonder deze informatie kan er geen verband gelegd worden tussen de registraties van seismische golven aan het aardoppervlak en de karakteristieken van de bron (haard). Dit beeld was tegen eind dertiger jaren beschikbaar door het werk van H. Jeffreys en K. Bullen, in de vorm van het naar deze onderzoekers genoemde snelheidsmodel van de aarde. Het onderzoek van haardmechanismen kwam in de jaren vijftig van de vorige eeuw volop tot ontwikkeling.

In zijn proefschrift presenteerde Ritsema een methode om registraties van seismische golven te gebruiken voor de analyse van het haardmechanisme van

een aardbeving. Dit was een belangrijke bijdrage, die al snel een standaardonderdeel van aardbevingsonderzoek werd.

Ritsema werd één van de leden van een kleine selecte groep die het onderwerp vorm gaf, tezamen met onder meer H. Honda (Japan), P. Byerlee (Verenigde Staten), J.H. Hodgson (Canada) en V.I. Keilis-Borok (Rusland). Kenmerkend was een nauwe interactie tussen theorieontwikkeling en observationeel onderzoek. Ritsema's bijdragen lagen vooral op het vlak van de analyse van observationele gegevens, in het licht van de zich ontwikkelende theoretische inzichten over aardbevingsbronnen.

Een symposium op het gebied van haardmechanismen op het congres van de International Union of Geodesy and Geophysics in Toronto (1957) werd door de organisatoren onvolledig geacht door het ontbreken van twee prominente onderzoekers, Ritsema en Honda. Om de *proceedings* van het symposium werkelijk te kunnen presenteren als een *state-of-the-art* publicatie op het onderzoeksgebied werden beiden uitgenodigd alsnog een bijdrage te leveren aan deze *proceedings*.

Het genoemde aardbevingsonderzoek vond plaats in de tijd dat er nog geen internationale data centra waren waar gegevens verzameld, centraal verwerkt en opgeslagen werden. Kopieën van seismogrammen moesten door individuele onderzoekers aangevraagd worden bij buitenlandse seismografische stations en diensten, en het rekenwerk bij de verwerking van de gegevens werd nog handmatig verricht. Dit laatste leidde Ritsema ertoe (in 1958) een serie standaardtabellen te berekenen en te publiceren die voor aardbevingen van een bekende diepte informatie gaven over de geometrie van de stralen van de seismische golfvelden in de aarde. Deze informatie is voor de bepaling van de haardmechanismen cruciaal. Deze tabellen zijn jarenlang – tot de komst van de computer – in de seismologische gemeenschap gebruikt.

Indonesië is één van de gebieden waar 's-werelds diepste aardbevingen voorkomen, op diepten van zeshonderd tot zevenhonderd kilometer. Vening Meinesz had er inmiddels zijn baanbrekende ontdekking gedaan van de gordels van zwaartekrachtsanomalieën langs de zuidkust van Java en Zuidwest-kust van Sumatra. Ook geologen – van wie in het bijzonder R.W. van Bemmelen genoemd dient te worden – hadden veel aandacht voor de processen van gebergtevorming die zich daar afspelen. De rol van aardbevingen in deze geodynamische context vroeg aandacht. Werkend in Jakarta paste Ritsema zijn methode toe op de diepe aardbevingen in Indonesië, hetgeen een serie publicaties opleverde met interessante gegevens over deze vrijwel nog onbekende bevingen.

De overgang naar de plaattektoniek

Het aardbevingsonderzoek waarin Ritsema gespecialiseerd was, kwam midden zestiger jaren sterk in de belangstelling te staan toen bleek dat seismiciteitsgegevens (locaties van aardbevingen en haardmechanismen) cruciale informatie leverden over grootschalige tektonische processen. Gegevens betreffende de seismiciteit en resultaten van marien geofysisch onderzoek waren essentieel bij deze eerste formulering van de plaattektoniek in de jaren zestig.

Diepe aardbevingszones zoals die in de Indonesische Archipel speelden een belangrijke rol in de herkenning van bewegingspatronen van wat nu platen genoemd worden, en het identificeren van het subductieproces, één van de basisprocessen in de plaattektoniek. Zuidoost-Azië, waar Ritsema bij uitstek kennis van had verzameld, was derhalve tezamen met Japan en Zuid-Amerika een sleutelgebied.

In zijn studies heeft Ritsema vele eigenschappen ontdekt van diepe aardbevingen die later, in de jaren zestig en zeventig toen de observatiemogelijkheden enorm toenamen, algemene eigenschappen van diepe-aardbevingszones bleken te zijn.

Aangetrokken door de diepe aardbevingen in het gebied van de Tyrreense Zee, richtte hij al eind zestiger jaren zijn aandacht op de geodynamica van het Middellandse-Zeegebied, dat door zijn kleinere schaal en grote complicaties nog niet begrepen werd in de context van de nieuw geformuleerde plaattektoniek. Uit zijn haardmechanisme-onderzoek trok hij in die beginperiode van de ontwikkeling van de plaattektoniek (rond 1968) enkele belangrijke conclusies die later steeds bevestigd zijn en nu een belangrijk onderdeel vormen van de algemeen aanvaarde visie op de geodynamische ontwikkeling van het gebied.

Ritsema zag in dat de relatieve bewegingen van de Afrikaanse plaat naar het WNW onder Calabrië en de Tyrreense Zee, in combinatie met de naar het NO gerichte relatieve beweging van de Afrikaanse plaat onder Kreta en de Egeïsche Zee, alleen verenigbaar waren als er twee verschillende vormen van subductie zouden bestaan. Naast de directe onderschuiving van een plaat onder de andere (actieve subductie), zoals onder Japan, onderscheidde hij een tweede vorm (passieve subductie) die van toepassing was op Calabrië en de Tyrreense Zee en het Egeïsche gebied. Hierbij zakt de Afrikaanse plaat weg in de mantel, en de lithosfeer van Calabrië en de Tyrreense Zee beweegt over de wegzakkende plaat naar het OZO. Dit proces wordt in de internationale literatuur nu algemeen toegeschreven aan W. Elsasser die hierover in 1971 publiceerde in het gerenommeerde *Journal of Geophysical Research* (JGR) en wordt nu *roll-back* genoemd.

Dit kan tekenend genoemd worden: Ritsema's meest actieve en vruchtbare periode viel in een tijd waarin in de aardwetenschappen nog niet in een relatief klein aantal internationaal bekende tijdschriften gepubliceerd werd. Publicaties in nationale tijdschriften (onder andere Indonesische, later Nederlandse), veelal als *conference proceedings*, waren nog heel gebruikelijk. In de aardwetenschappen was deze periode naar verhouding een rustige ten opzichte van de daaropvolgende met een explosie van nieuwe ontwikkelingen rondom de plaattektoniek.

In deze explosie van artikelen over de nieuwe plaattektoniek heeft Ritsema in het gedrang om publicaties met baanbrekende nieuwe inzichten in internationaal vooraanstaande tijdschriften niet altijd de erkenning gekregen die hij in feite verdiende. In deze *race* deed hij niet echt mee. Hij leverde zijn bijdragen op basis van zijn expertise en onderzoek in Zuidoost-Azië, maar de nieuwe ontwikkelingen vonden op een paar grote instellingen plaats, waarvan in ieder geval Lamont-Doherty Geological Observatory in de Verenigde Staten genoemd moet worden. Jongere onderzoekers konden de inmiddels standaard geworden methoden toepassen in de fascinerende fase van eerste formulering van de theorie van plaattektoniek, en de snel toenemende data-acquisitiemogelijkheden in de seismologie stelden ouder werk in de schaduw.

Seismisch risico

Seismische activiteit is één van de belangrijke *natural hazards*, en het daarmee samenhangend seismisch risico kreeg Ritsema's aandacht. Dit had vooral betrekking op Zuidoost-Europa (Balkan), waar hij een zeer gerespecteerd gast was, maar ook vroeg Ritsema aandacht voor het seismisch risico in het Noordzeegebied en directe omgeving. Hij organiseerde over dat onderwerp in 1982 een internationaal symposium.

Functies in nationaal- en internationaal verband

De seismologie was – en is – een zeer internationale onderzoeksgemeenschap, en dit leidde ertoe dat Ritsema vele landen bezocht en met onderzoekers van de gehele wereld, inclusief de Oostbloklanden, in contact kwam. Van deze reizen en contacten genoot Reinier Ritsema zeer.

Ritsema vervulde diverse functies in internationaal verband. In de periode 1978-1982 was hij president van de European Seismological Commission. In de zestiger en zeventiger jaren was dit in feite de enige geofysische/seismologische organisatie in Europa waarbinnen contacten tussen onderzoekers uit West- en Oost-Europa mogelijk waren. Ook was hij lid van het bestuur van

de International Association of Seismology and Physics of the Earth's Interior (IASPEI).

Op zijn seismologische expertise werd in de zestiger jaren ook een beroep gedaan in een geheel nieuwe context. De seismologie werd in de eerste helft van jaren zestig geïdentificeerd als een tak van wetenschap die een belangrijke rol kon spelen bij de detecteren van kernproeven. Omdat een krachtige kernexplosie als bron te herkennen – en van aardbevingen te onderscheiden – was door zijn het stralingspatroon van de opgewekte golven kwam het haardmechanisme-onderzoek in beeld. Het ging een belangrijke rol spelen bij de monitoring van het naleven van kernproefverdragen. Ritsema behoorde tot de groep deskundigen die de wetenschappelijke basis formuleerde voor de verdragen die hieromtrent afgesloten werden, en hij vertegenwoordigde Nederland jarenlang in desbetreffende internationale commissies van de Verenigde Naties in Genève.

Door de wijze waarop hij deze internationale functies heeft vervuld, heeft hij in belangrijke mate bijgedragen aan de internationale reputatie van Nederland op het gebied van de seismologie.

Ritsema vervulde functies in ZWO- en later NWO-verband, onder meer die van voorzitter van de werkgemeenschap Geofysica, en was lid van diverse nationale aardwetenschappelijke commissies.

Ritsema werd in 1978 benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Hij was een actief en enthousiast lid van de Sectie Aardwetenschappen. Sinds 1988 was hij rustend lid. In 1990 werd Ritsema door het Koninklijk Nederlands Geologisch en Mijnbouwkundig Genootschap onderscheiden met zijn hoogste onderscheiding, de Van Waterschoot van de Gracht Penning.

Reinier Ritsema was een bescheiden en breed geïnteresseerd mens. Hoewel hij na zijn promotie niet aan één van de aardwetenschappelijke faculteiten verbonden is geweest, onderhield hij goede contacten met de universitaire gemeenschap, onder meer via genoemde ZWO- en NWO-functies. Ook maakte hij regelmatig deel uit van promotiecommissies op geofysisch en in het bijzonder seismologisch gebied. De leden van de aardwetenschappelijke faculteiten en van de aardwetenschappelijke gemeenschap in brede zin hebben hem gekend als een uiterst plezierig persoon, en een zeer deskundige en enthousiaste collega in de wetenschap. Hij was speciaal geïnteresseerd in de activiteiten van de jonge geofysici. In zijn persoonlijke contacten met hen was hij altijd constructief en stimulerend. Hij zal met veel waardering en warmte in herinnering gehouden worden.

Annemarie Schimmel

7 April 1922 – 26 Januari 2003

Als Annemarie Schimmel am 26. Januar 2003 in Bonn nach Komplikationen einer Hüftoperation und eines Sturzes starb, ist möglicherweise eine Ära zu Ende gegangen, die Orientalistik als kulturschaffende und kulturenverbindende Disziplin verstand und nicht als eine Einrichtung, die aus wirtschaftlich-politischen Gründen von einer Universität allenfalls 'geduldet' wird. Ihre Autobiographie, die im Jahre 2002 unter dem bezeichnenden Titel *Morgenland und Abendland. Mein west-östliches Leben* erschien, ist hiervon ein beredtes Zeugnis.

Islamische Religion und ihr Kernstück, der Koran, ist für Annemarie Schimmel etwas Lebendiges, das sie ihr ganzes Leben fasziniert hat. Sie war überzeugt, daß der Glaube an Gott, den Allmächtigen und Erbarmer, die Religionen miteinander verbindet. Sie verstand sich als Mitglied dieser Gemeinschaft der Gläubigen aller Religionen. Diese in ihrer Autobiographie ausgesprochene Überzeugung ist das Resultat ihrer Begegnung mit den Kulturen des 'Morgenlandes', die sich bereits in ihrer Kindheit anbahnt. Sie wird am 7. April 1922 in Erfurt geboren und wächst in einer typisch 'preussischen' Familie auf, worin neben der Musik auch die Literatur und besonders die Poesie gepflegt wurden. Dies sorgte für phantasievollen Ausgleich. Das Orientbild der Romantik hat sie geprägt und machte sie bereits im Alter von 15 Jahren begeisterungsfähig für orientalische Sprachen, für Arabisch und die Islamkunde. Die östliche Weisheit faszinierte sie; ihrer Autobiographie zufolge erinnert sie sich an die mystische Aussage in dem 1870 erschienenen Märchenbuch *Padmanaba und Hassan*, die sie im Alter von ungefähr sieben Jahren 'wie ein Blitz' getroffen habe. Das Märchenbuch habe beschrieben, wie ein indischer Weiser einen Jüngling aus Damaskus in die höhere Weisheit einführt, die in der Aussage kulminiert: 'die Menschen schlafen, und wenn sie sterben, erwachen sie'. Von dieser Rückerinnerung spricht sie ein gutes halbes Jahr vor ihrem Tod, gleichsam in Erwartung des mystischen Erwachens, der mystischen Gottesnähe, die sie in der Beschäftigung mit dem Sufismus suchte, der 'lichtvollen Ewigkeit'. Diese hielt sie getreu sufischer Tradition seit dem 10. Jahrhundert für nicht beschreibbar und vorstellbar. – In A. Schimmels Rückerinnerung an das Märchenbuch klingt überdies bereits an, was später ihr Schwerpunkt werden sollte: ihr Interesse für die Mystik im Islam und die indo-muslimische Kultur.

Nach dem Abitur im Alter von 16 Jahren im Jahre 1938 wandte sie sich zielstrebig und unbeirrt von den Kriegswirren der Orientalistik zu. Hierbei wurde sie von den Orientalisten Hans Heinrich Schaeder und Richard Hartmann

gefördert. Das Erlernen der Sprachen Arabisch, Persisch und Türkisch fiel ihr leicht und befähigte sie, bereits ein Jahr später mit ihrer Dissertation über Ibn Iyas zu beginnen, die sie im Oktober 1941 unter dem Titel *Kalif und Kadi im spätmittelalterlichen Ägypten* einreichte. Kriegsbedingte Arbeiten im Auswärtigen Amt hinderten sie nicht, sofort mit ihrer Habilschrift über die Militärkaste im Mamlukenreich zu beginnen. Es gelang ihr, ihre Arbeit im März 1945 in Berlin kurz vor der Evakuierung nach Marburg einzureichen.

Die Zeit in Marburg, in der sie Friedrich Heiler und Rudolf Otto begegnete, brachte ihr entscheidende Anregungen. Nach Abschluß des Habilitationsverfahrens mit einer Antrittsvorlesung über 'Hauptgestalten der islamischen Mystik' am 12. Januar 1946 begann sie dort Themen der Islamwissenschaft zu unterrichten und versorgte den Unterricht in den Islamsprachen Arabisch, Persisch und Türkisch. Nebenher vertiefte sie sich in Theologie und Religionswissenschaft und fand in Friedrich Heiler einen inspirierenden Vertreter des mystischen Christentums. Bei ihm promovierte sie 1951 als erste im Fache Religionswissenschaft zum 'Dr. sc. rel.', mit einer ungedruckten Arbeit über den 'Begriff der mystischen Liebe im Islam'.

Annemarie Schimmel hatte mit vielen Gelehrten Kontakt, die nach dem Krieg nach Marburg kamen oder denen sie auf ihren zahlreichen Vortrags- und Kongressreisen in Schweden, in den Niederlanden und in der Schweiz begegnet ist. In der Marburger Zeit übersetzte sie Yakup Kadris türkischen Roman *Nur Baba: Flamme und Falter* und Teile aus Ibn Khalduns arabischer *Muqaddima* ins Deutsche. Es wundert nicht, daß sie, nachdem ihre Ernennung zum außerplanmäßigen Professor im Jahre 1953 'hintertrieben' worden war, sie ein Jahr später den neugeschaffenen Lehrstuhl für Religionsgeschichte an der Theologischen Fakultät in Ankara übernehmen konnte. Sie unterrichtete dort bis 1959 Religionswissenschaft und vertiefte nebenher ihre Kenntnis der türkischen Literatur, aber auch der Kalligraphie, die in ihrem späteren Leben Ausgangspunkt für ihre Beschäftigung mit islamischer Kunst werden sollte. – Ihre zahlreichen Kontakte mit türkischen Freunden haben ihr Einsichten vermittelt, die sie in ihrer Autobiographie festgehalten hat und die in heutigen Diskussionen über Integration und Desintegration aufschlußreich sind. Während ihres Türkeiaufenthaltes vertieft sie ihre bereits während ihrer Studentenzeit begonnene Beschäftigung mit der mystischen Poesie des persischen Dichters Maulana Rumi und erlebt die Maulana-Fiern in Konya, die auf sie einen großen Eindruck machen. Während ihres Türkei-Aufenthaltes erscheinen aus ihrer Feder eine deutsche (1957) und eine türkische (1958) Übersetzung von Muhammad Iqbal, *Buch der Ewigkeit*.

Nach einem kurzen Zwischenaufenthalt in Marburg ab Herbst 1959 beginnt Annemarie Schimmel ab 1. Mai 1961 in Bonn zu lehren, wo ihr Otto Spies eine offene Stelle eines Professors und Wissenschaftlichen Rates angeboten hatte. Seit dieser Zeit wird Bonn für sie zur eigentlichen Heimat. Dort entwickelt sie zahlreiche Kontakte zu den Botschaften des Auslandes und ergreift die Gelegenheit beim Schopfe, eine Zeitschrift zu gründen, die in ansprechender und künstlerisch gestalteter Aufmachung die kulturellen Beziehungen zwischen Abendland und Morgenland betonen sollte, nämlich *Fikruwna Fann* 'Gedanke und Kunst'. Ihre Idee war es, dort auch Kostproben der Kultur der persischen, zentralasiatischen und indisch-indonesischen islamischen Kultur zu geben.

Während eines Amerika-Aufenthaltes im Jahre 1965, anlässlich eines internationalen Kongresses der Religionswissenschaftler, der 'International Association for the History of Religion', wurde Annemarie Schimmel gefragt, ob sie eine neu geschaffene und von einem reichen indischen Muslim an der Harvard-Universität gestiftete Professur für indo-muslimische Kultur übernehmen und ein bisher nicht vertretenes Fachgebiet aufbauen wolle. Sie sagte nach einigem Zögern zum 1. März 1967 unter der Bedingung zu, alle Lehrveranstaltungen auf ein Semester pro Jahr zu beschränken, um das Herbstsemester für eigene Reisen und Pläne zu nutzen. Zu den Aufgaben ihres Lehrstuhls gehörte die Geschichte des Islam im Subkontinent und die Übersetzung der Gedichte von Ghalib und Mir aus dem Persischen und Urdu. Diese hinderten sie nicht daran, angesichts des starken interreligiösen Interesses ihrer Studenten auch einen Kurs über Religionsphänomenologie abzuhalten und ab 1970 einen Kurs über islamische Mystik. Dieser fand seinen literarischen Niederschlag in ihrem Buch *Mystische Dimensionen des Islam*, das in mehrere Sprachen übersetzt wurde. Zahlreiche Studenten und Doktoranden aus unterschiedlichen Ländern sind von ihr inspiriert und betreut worden. Zusätzlich gelang es ihr, regelmässig gute Kontakte zu Kollegen und Freunden in zahlreichen Städten, vor allem in New York, Chicago, Los Angeles und Montreal zu pflegen. Doch zur Heimat ist ihr Harvard, 'das westliche Exil der Seele' und überhaupt Amerika nicht geworden. Ihre eigentliche Heimat war neben Bonn der Orient.

Reisen war ihre Leidenschaft und es vertiefte ihre Kontakte mit zahlreichen Menschen und Gelehrten, teilweise Kollegen und Freunde, die sie auf Kurzaufenthalten zu wissenschaftlichen Anlässen an den europäischen Großstädten getroffen hatte. Reisen, meist verbunden mit Vorträgen, führten sie nach Kuwait und Bahrain, nach Syrien und Jordanien, Ägypten, Sudan und Tunesien, Marokko, Jemen, Saudi-Arabien, Iran, Afghanistan und

Zentralasien, Pakistan und Indien sowie Indonesien. Vor allem Pakistan, wohin sie wegen ihrer Verdienste um das Werk Iqbals verschiedentlich eingeladen war, wurde ihr 'bald zur zweiten Heimat'. Eine Straße in Lahore ist nach ihr benannt.

Im Wintersemester 1992, nach 25jähriger Lehrtätigkeit in Harvard, kehrt Annemarie Schimmel ganz nach Bonn zurück, geht – wie sie es selbst formulierte – in den 'sogenannten Ruhestand'. Mehr denn je reist sie, hält Vorträge bzw. Vorlesungen, häufig verbunden mit Ehrungen und Auszeichnungen. Sie schreibt Bücher, die die breite Palette ihres Wissens um orientalischere Sprachen (Arabisch, Persisch, Türkisch, Urdu und Sindhi) und Kulturen ahnen läßt: Es sind – um Hauptgebiete zu nennen – Übersetzungen mystischer Texte, Nachdichtungen von Poesie nach dem Vorbild des von ihr verehrten Friedrich Rückert, Bücher über den indo-pakistanischen Subkontinent, seine Kultur und Literatur (1963, 1965, 1968, 1971, 1973-1976, 1979, 1980, 1983, 1986, 1989, 1994, 1996) über den Traum im Islam (1998), über die Mogulkultur (2000), über *Das Mysterium der Zahl* (1984; eine Überarbeitung der ersten Ausgabe von F.C. Endres), über die Prophetenverehrung im Islam (1981, erweiterte englische Version 1983), *Meine Seele ist eine Frau. Das Weibliche im Islam* (1995), eine Einführung in den Islam (1990) sowie in den Sufismus (2000), die ihr zuerst 1975 in Englisch (*Mystical Dimensions of Islam*) und dann 1985 in Deutsch (*Mystische Dimensionen des Islam*) erschienenen Buch zusammenfaßt; über die Namensgebung (*Von Ali bis Zahra*; 2. A. 1995) und das Gebet (*Dein Wille geschehe: die schönsten islamischen Gebete*; 1992, die Neuausgabe der 1978 erschienenen Version *Denn Dein ist das Reich*). Ihre Bücher wollen nicht nur den Fachmann informieren, etwa den Spezialisten des indopakistanischen Islam, der Urdu-Literatur, der Kalligraphie und islamischen Mystik. Vieles ist für einen weiteren Leserkreis gedacht, weil sie mit der Überzeugung lebte und schrieb, daß die Begegnung mit dem Anderen, mit seiner Literatur, mit seiner Kultur versöhnen kann und Schranken abbaut. Sie zitiert in ihrer Autobiographie Johann Gottfried Herder, der gesagt hat: 'aus der Poesie lernen wir Zeiten und Nationen gewiß tiefer erkennen als auf dem täuschenden trostlosen Wege der politischen und Kriegs-Geschichte'. Das Ziel ihrer wissenschaftlichen und schriftstellerischen Tätigkeit war Verständigung und Ehrfurcht vor dem anderen. Sie schrieb mit der Überzeugung, die ihr Friedrich Heiler (*Wesen und Erscheinungsformen der Religion*, 1965) vermittelt hatte und die sich in ihren 1993 in Edinburgh gehaltenen 'Gifford Lectures' über *Deciphering the Signs of God* (erschienen 1994; deutsche Ausgabe 1995: *Die Zeichen Gottes*) niedergeschlagen hatte: Heilers These von der Einheit der Religionen in ihrer gemeinsamen

Erfahrung eines *deus absconditus* eröffne gleichzeitig den Zugang zur islamischen Religion; konform mit Sure 41, 53 seien Geschichte, Natur sowie die seelischen und geistigen Regungen des Menschen Hinweise, 'Zeichen' der göttlichen Einheit. So können in ihrer Überzeugung Poesie, Kunst und die Mystik des Islam die Völker des Islam und des 'Westens' verbinden und helfen, Konflikte zu vermeiden.

Für diese Überzeugung, die sie gelebt und die in ihrer schriftstellerischen Tätigkeit einen Niederschlag gefunden hat, erhielt sie 1995 den Friedenspreis des Börsenvereins des Deutschen Buchhandels; die Verleihung wurde von überzogenen Reaktionen auf ihre Kritik an Salman Rushdie überschattet, der mit seinem Buch *Die satanischen Verse* (1989) 'die religiösen Gefühle von Millionen von Muslimen beleidigt' habe. Man warf ihr hier zu Unrecht Parteinahme für Khomeinis Rechtsgutachten vor, das die Todesstrafe für Rushdie empfohlen hatte, ferner mangelndes politisches Engagement. In diesen unsinnigen Querelen ist übersehen worden, daß für sie die Gesellschaft, die muslimische und die nicht-muslimische, Ausgangspunkt der 'Politik' ist und diese bestimmt, nicht umgekehrt. Sie verstand sich als Botschafterin zwischen islamischen und nichtislamischen Gesellschaften; als überzeugte Christin und mit außerordentlichem Einfühlungsvermögen in islamische Religiosität hat sie den Dialog zwischen den Kulturen praktiziert und gelebt. Auf ihre Anregung hin wurde nach ihrem Tode, am 27. März 2003, in Bonn das 'Annemarie-Schimmel-Forum für Interkulturelle und Interreligiöse Verständigung e.V.' gegründet. Als große Gelehrte war sie international, in Ost und West bekannt und erhielt Ehrendoktorate in Pakistan, Schweden und der Türkei; sie war Ehrenmitglied mehrerer Gesellschaften und Mitglied mehrerer Akademien (Deutschland, Niederlande, USA).

Annemarie Schimmel 'liebte', womit sie sich wissenschaftlich beschäftigte – was sie mit einem Zitat aus Augustin begründete: *res tantum cognoscitur quantum diligitur*. Es ist eine Umkehrung der These des 1111 verstorbenen Ghazzali, der in seiner 'Wiederbelebung der Religionswissenschaften' gesagt hatte: 'Man kann nur lieben, was man kennt'. Annemarie Schimmel 'kannte' den Orient.

Bibliographie: Ronny Baier, Einblick in Leben und Werk Annemarie Schimmels, in: *Spektrum Iran*, 16. Jg. 2003, Nr. 1, S. 111-131. – Diese Zeitschriftennummer ist dem Gedenken an A. Schimmel gewidmet und enthält neben A. Schimmels letztem 'Weihnachtsbrief' weitere Nachrufe. Eine Auswahl, ohne Übersetzungen ihrer Werke in andere Sprachen sowie ohne Rezensionen, Vorworte und kleinere Monographien findet man in A. Schimmels Autobiographie *Morgenland und Abendland. Mein west-östliches Leben*, München 2002, S.330-334.

August Lammert Sötemann

11 augustus 1920 – 28 september 2002

Op 28 september 2002 overleed op tweeëntachtigjarige leeftijd A.L. Sötemann, emeritus-hoogleraar in de Nieuwere Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit Utrecht en sinds 1980 lid van onze Akademie. Daarmee viel iemand van een unieke statuur en een al even uniek gezag weg uit de kring van de neerlandistiek. Ik heb tot taak hier iets te zeggen over wie hij was, hoe zijn leven en loopbaan zich ontwikkelden en wát in de wijze waarop hij zijn wetenschap beoefende hem heeft gemaakt tot die gezaghebbende figuur, een norm voor veel vakgenoten.

August Lammert Sötemann werd op 11 augustus 1920 geboren in Warmenhuizen. Zijn vader, kleermaker en eigenaar van een kleine stoffenzaak, was protestants gedoopt, maar keerde zich daarvan af en werd een echte ‘multatuliaan’. Sötemann sprak altijd met groot respect over hem. Van 1932 tot 1937 volgde Sötemann de Rijks-HBS-B. in Alkmaar; hij was zestien toen hij zijn diploma kreeg. Zijn leraar Nederlands in die periode, D.L. Daalder, behoorde tot het zeldzame slag leraren Nederlands die lang na hun lessen doorleven bij hun leerlingen en zo via die leerlingen soms de literatuurgeschiedschrijving halen. Sötemann had het later vaak over het belang dat Daalders lessen voor hem hebben gehad.

Na zijn HBS-tijd was Sötemann vier jaar lang als kantoorbediende in dienst bij de Nederlandsche Handel-Maatschappij, een geheimzinnige start voor iemand die vijftientwintig jaar later zou promoveren op *Max Havelaar*. Hij haalde intussen zijn getuigschrift Indologische Leergangen van het Koloniaal Instituut en het Praktijkdiploma Boekhouden, diende in 1940 bij de Marine kustwacht en werd in 1941-1942 sous-chef van de afdeling Statistiek bij de Nederlandse Akkerbouw Centrale in Den Haag. In dezelfde periode haalde hij eerst, in 1941, het Staatsexamen Gymnasium Beta, en een jaar later het Staatsexamen Alpha. Daarna schreef hij zich in als student in Utrecht; de gemiddelde voorgeschiedenis van de aspirant-neerlandicus van nu en vermoedelijk ook wel van die van toen ziet er bepaald anders uit. De oorlogsontwikkelingen maakten al snel een eind aan de reguliere colleges in Utrecht, Sötemann kreeg een tijdlang nog wel wat privélessen van de hoogleraren De Vooy en Van Hamel en dook vervolgens onder.

In 1946 deed hij, cum laude, zijn kandidaatsexamen, misschien nog in Utrecht, maar mogelijk al in Amsterdam. In elk geval vervolgde hij daar zijn doctoraalstudie, vooral vanwege de aanwezigheid van W.Gs. Hellinga. Ondanks een nooit bijgelegd conflict uit de tijd vlak na het doctoraal is hij Hellinga altijd blijven beschouwen als zijn leermeester bij uitstek. Hij legde

het doctoraalexamen cum laude af in 1948, had in die jaren daarnaast een baan als administrateur van de Sociëteit De Koepel, werkte in dezelfde functie bij de Vereniging Nederlandse Vertalingen en begon na zijn doctoraal ook nog even aan een dissertatie over J.C. Bloem, bij de hoogleraar Donkersloot. Dat laatste liep vast op verzet van de kant van Hellinga. Tot 1956 was Sötemann bovendien administrateur van de Vereniging van Letterkundigen. Zijn boekhouddiploma had hem uiteindelijk middenin de wereld van de literaire instituties gebracht.

Na zijn doctoraal werd Sötemann bibliothecaris van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, waarbij hij *en passant* en ‘met lof’ het diploma Boekhandel en Uitgeverij haalde. Tussen de bedrijven door publiceerde hij letterkundige essays in boekvorm – over A. Roland Holst en over Kafka, wiens *Das Schloss* hij ook vertaalde voor Querido – en in tijdschriften. Hij bleef tot 1957 bij de bibliotheek van de Vereeniging, toen de collectie werd overgenomen door de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Als hij dan toch ambtenaar moest zijn, was zijn idee, dan maar als leraar. En zo werd hij leraar, eerst aan het Cartesiuslyceum in Amsterdam, daarna aan het Stedelijk Gymnasium in Utrecht. Daar bleef hij tot hij in 1964 werd benoemd aan de Universiteit Utrecht, eerst als wetenschappelijk hoofdamtenaar, vervolgens als wetenschappelijk hoofdmedewerker en van 1968 tot aan zijn emeritaat in 1985 als gewoon hoogleraar in de Nieuwere Nederlandse letterkunde. In de jaren zestig gaf hij daarnaast les aan verschillende HBO-instellingen, waaronder de Amsterdamse/Filmacademie.

In de lijst van Sötemanns publikaties vormt zijn proefschrift uit 1966, *De structuur van Max Havelaar; Bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman*, een waterscheiding. Beoefende hij voor die tijd vooral het essay en de literaire kritiek — in tijdschriften als *De Nieuwe Stem*, *Critisch Bulletin* en *De Gids*, en het grootste deel van de jaren vijftig recenseerde hij de Engelse letterkunde voor het *Algemeen Handelsblad* –, vanaf zijn proefschrift tekent zich een duidelijke verstrakking en verwetenschappelijking af van zijn wijze van betogen. Het materiaal voor dit proefschrift had hij voor een deel al bijeengebracht in het kader van de lessen die hij begin jaren zestig aan de M.O.-leergangen van de Nutsacademie Rotterdam gaf; hij schreef het boek in vier jaar, naast zijn menigvuldige andere bezigheden. Het was vooral Sonja Witstein, toen verbonden aan de Universiteit Utrecht, die hem ertoe heeft gebracht dat wat hij vanuit het perspectief van de moderne narratologie allemaal al te weten was gekomen over *Max Havelaar*, nu maar eens om te zetten in een dissertatie. Vergeleken met haar aandeel is de rol van de eigenlijke promotores vooral een formele geweest.

Sötemanns onderzoek naar de verhaalstructuur van *Max Havelaar* heeft, samen met het proefschrift van W. Blok van enkele jaren eerder, de opmaat gevormd tot een grote bloei van de analyse van verhalend proza binnen de neerlandistiek. Ik denk dat dat op spectaculaire wijze zichtbaar wordt als men een willekeurig universitair studiecurriculum Nederlandse letterkunde uit 1964 zou leggen naast het pendant daarvan uit 1974. Het wordt natuurlijk ook zichtbaar aan een betrouwbaarder criterium: de vakliteratuur. Vooral in de jaren zeventig, met een uitbloei daarvan in de jaren tachtig, had de analyse van verhalend proza daarin een stevig aandeel.

In Sötemanns eigen publikaties heeft de analyse van verhalend proza na dit spectaculaire proefschrift verder geen rol van belang meer gespeeld. In zijn onderwijs lag dat mogelijk anders, en in zijn bezigheden als begeleider van tal van promoties lag dat zeker anders. Vanaf zijn promotie en het daar al snel op volgende hoogleraarschap heeft Sötemann in zijn eigen onderzoek zijn aandacht vrijwel uitsluitend op de poëzie gericht, en wel op die van de meest prominente vertegenwoordigers van de symbolistisch-modernistische canon daarin: Leopold, Boutens, Bloem, Nijhoff, A. Roland Holst en – van zijn eigen tijdgenoten – de dichter wiens diepe verwantschap met de zojuist aangeduide poëtische traditie hij steeds weer benadrukte, Gerrit Kouwenaar. Zijn trouw aan zijn literaire liefdes en aan zijn onderwerpen blijkt ook hier: hij was indertijd afgestudeerd op Roland Holst, over wiens denkwereld in relatie tot de Ierse mythen hij in 1950 ook een boekje publiceerde, hij had nog even willen promoveren op Bloem en hij had bij de dood van Nijhoff een uitvoerig essay over diens poëzie geschreven voor het Nijhoff-nummer van *De Gids*. Het past in de hechte structuur van Sötemanns eigen wereld dat hij Roland Holst en Bloem, en later Kouwenaar, ook persoonlijk van nabij kende, en zijn eindeloze bezigheden in en aan Leopolds nalatenschap, ten dienste van de monumentale Leopold-editie die daarvan het resultaat is geweest, moet ook van Leopold een bijna persoonlijk vertrouwen voor hem hebben gemaakt.

Uiteindelijk meer nog, denk ik, dan zijn studie over *Max Havelaar* is het de op zichzelf niet heel grote groep artikelen over de poëzie van deze dichters geweest die hem zijn vrijwel onaantastbare positie heeft bezorgd. Het overgrote deel hiervan is bij zijn afscheid in 1985 gebundeld onder de titel *Over poetica en poëzie*. Die bouwwerken van zorgvuldige formulering, heel diep doordringend in de betekenismogelijkheden van de bestudeerde teksten, die exercities van dubben en afwegen, van door voorzichtigheidsbetuigingen bijna onaanraakbaar geworden stelligheid, op een niveau van precisie en streven naar volledigheid dat onze literatuurstudie, met Hellinga dan als de ook door Sötemann erkende voorloper, nog niet in die mate had vertoond: ze hadden

iets voorbeeldigs en zijn denk ik in hoge mate geassimileerd in de denkwereld van de paar generaties die hij met zijn publikaties bediend heeft. Ook wie zijn uitgangspunten over de mate van eenheid die men een tekst mag toedenken nu niet meer deelt in de vorm waarin Sötemann er wetenschappelijk mee leefde, kan zien hoe vruchtbaar dat uitgangspunt in elk geval is als heuristisch instrument: het brengt de eindeloze mêlée van semantische combinatiemogelijkheden optimaal in zicht. Nu zou men wellicht in het eigen eindverslag de mêlée meer mêlée laten en haar minder tot een in alle verbazing alsnog ontdekte uiteindelijke samenhang willen transformeren.

Ik wees er al op dat hij in zijn academisch-wetenschappelijke bedrijf onderwerpen uit zijn wetenschappelijke voortijd hernam. In zijn proefschrift speelt de vraag een grote rol, hoever men in een literaire tekst kan doordringen op basis van alleen die tekst: de ‘immanente’ benadering. Daaraan is de vraag gekoppeld of men van de kennisname van de in die tekst aangetroffen structuurpatronen de sprong kan maken naar een daarop gefundeerde kritische evaluatie. Wat die immanente benadering betreft: een *principiële* keuze voor een uitsluitend op immanente tekstgegevens gericht onderzoek was dat zeker niet, al is hem dat soms wel nagedragen. Na alle als vruchtbaar erkende contextonderzoek van de *Max Havelaar* wilde Sötemann weten wat je te zien zou krijgen als je je voor één keer nu eens alleen op de *structuur* van *Max Havelaar* zou concentreren. Dat is een principieel ander uitgangspunt dan dat van iemand die alleen immanent structuuronderzoek het licht gunt. Wat de verbinding tussen structuuranalyse en kritisch oordeel betreft: in zijn proefschrift maakt de mogelijkheid van die verbinding toch wel met zoveel woorden deel uit van zijn wetenschappelijk credo. Het paste in die tijd, het tijdschrift *Merlyn* deed niet anders, en het moet ook in Sötemanns streven hebben gepast om zich te emanciperen van zijn essayerend-wetenschappelijke voortijd en zichzelf in zijn nieuwe Utrechtse hoedanigheid een programma van striktere wetenschappelijkheid op te leggen. In dat licht bezien zou de definitieve verwetenschappelijking van het literaire oordeel een waarlijk kapitaal goed zijn.

Die in de dissertatie even *pour le besoin de la cause* geadopteerde min of meer totale immanentie moest het in de daaropvolgende beschouwingen over poëzie al snel opnemen tegen het binnendringen van kontekstuele elementen: intertekstuele vijfde colonnes in de tekst, biografica, literaire conventies, poetica's. In die beschouwingen weet Sötemann een meesterlijk evenwicht te bewaren tussen die heterogene elementen om uiteindelijk toch altijd bij de met deze vreemde elementen verrijkte *eenheid* van de tekst terug te keren. Als een tovenaars soms eindigde hij zijn kleine strenge show: tegen het slot van

zijn betoog, daar waar hij zich na het gedane, koele constructiewerk een lichte stemstijging kon permitteren, was de bijna onmerkbare, *tongue in cheek* gehouden retoriek te horen van het overrompelende *voilà*. Eigenlijk was zoiets natuurlijk verboden volgens zijn credo inzake de koele verslaglegging waaraan de wetenschap zich dient te houden. Ik heb hem daar eens voorzichtig (dat was je bij Sötemann) op aangesproken, en het bleek een waarneming die hij voor de gelegenheid (het werk was gedaan, er was al bier) wel kon goedkeuren. Dat maakte voor mij die soms bijna ongenaakbare stukken op een paradoxale manier ook weer meer waar. Wat de gedachte betreft dat het mogelijk is een objectief waardeoordeel over een tekst af te leiden uit de structuuranalyse van die tekst – in Sötemanns dissertatie expliciet aangehangen –: die gedachte heeft zich in deze studies over poëzie teruggetrokken op het niveau van de impliciete suggestie, maar is daar wel volop werkzaam.

Zijn gedichten van zijn dichters brachten hem naar hun relevante context en dat leverde nieuwe cirkels van onderzoek op. Hij heeft een aantal publikaties het licht doen zien over verschillende soorten poëtica, en hoewel hij hier iets algemeen-geldigs op het spoor wilde komen, zijn deze stukken toch vooral een *spin-off* van zijn onderzoek naar de poëzie van de symbolistisch-modernistische traditie en een middel om nog weer dieper door te dringen in die poëzie, nu via de conventies waarin deze poëzie stond. Zijn onderzoek naar de onstaansgeschiedenis van een onvoltooid gedicht van Leopold resulteerde niet alleen in de even fenomenale als spannende studie *Op het voetspoor van de dichter*, uit 1980 – het jaar ook waarin de Jan Campert-stichting hem de G.H. 's-Gravesandeprijs voor bijzondere literaire verdiensten toekende –, maar droeg ook direct bij aan het ontstaan van het door hem geëntameerde en door onze Akademie vervolgens geadopteerde project 'Historisch-kritische uitgave van het werk en onderzoek naar de poetica van een aantal moderne Nederlandse auteurs'. De delen over Bloem en Leopold verschenen mede onder Sötemanns verantwoordelijkheid, en de reeks wordt nog steeds voortgezet, nu onder de verantwoordelijkheid van het Constantijn Huygens Instituut, genealogisch gezien het kleinkind van dit project van Sötemann.

Wie kennis neemt van Sötemanns werk vanaf zijn eerste publikaties, ziet hoe levensbeschouwelijk in feite zijn uitgangspunt is en hoezeer hij dus al die verkenningen van de structuur van een gedicht in dienst zag van het herkennen van iets anders. Hij beschreef niet alleen het uitgangspunt van de symbolistisch-modernistische traditie in de poëzie, maar hij deelde dat uitgangspunt ook: in een wereld die een chaos is en waarin eenzaamheid en gebrokenheid het laatste woord hebben, is het alleen nog de kunst, de poëzie, die, op verschillende manieren (en zijn onderzoek naar die manieren bepaalde

tot op grote hoogte het verloop van zijn wetenschappelijke ontwikkeling), de eenzaamheid weliswaar niet kan doen verdwijnen maar wel kan verhelderen. In de stukken uit zijn wetenschappelijke voortijd wordt dit element vaak heel zwaar benadrukt, in de taal die bij de existentiebeleving van de naoorlogse jaren hoorde. In de verwetenschappelijkte aanpak uit de hoogleraartijd trekt het zich op de achtergrond terug ten gunste van de als bijna wiskundige zekerheden gepresenteerde verstechnische waarnemingen, maar om vanuit die afstandelijke positie toch wel het geheel te blijven beheersen. Al die analyses die hij uitvoerde op de tekst dienden uiteindelijk toch om hem tot het punt te brengen waar het aan het materiaal gevondene en vervolgens gedemonstreerde zich kon invoegen in wat Roman Ingarden de ‘metafysische laag’ van het literaire kunstwerk heeft genoemd.

In het vele dat Sötemann nog geschreven heeft na zijn emeritaat – in mei 2003 kwam nog een verzameling portretten van dichters uit de eerste helft van de vorige eeuw uit onder de titel *Dichters die nog maar namen lijken* – stond hij zichzelf weer een wat losser en persoonlijker benadering toe. Door de zuivering heen die zijn streng-wetenschappelijke intermezzo hem had gebracht, en dus geformuleerd in een andere taal dan hij in zijn vroege tijd gehanteerd had, kwam het levensbelang van de poëzie weer meer op de voorgrond, en daarmee zoiets buitenwetenschappelijks als de *liefde* voor de poëzie. In een in deze ontwikkeling belangrijk artikel uit 1989, bijna een belijdenis, benadrukt hij de relativiteit van zijn indertijd toch bepaald niet relativerend genoteerde bevindingen inzake de door hem geanalyseerde gedichten, en in één beweging door stelt hij vast dat het als het erop aan komt de wetenschap nièt gegeven is de bevindingen van haar analyses om te zetten in objectief geldige oordelen over de kwaliteit van de bestudeerde tekst. Dat was wel de inzet van zijn academische carrière geweest, en op zijn minst een langdurig vruchtbaar misverstand dus. Voortaan kon hij weer dingen gaan doen zoals hij die ook vroeger al had gedaan: zijn in 1959 gepubliceerde geschiedenis van de uitgeverij Querido aanvullen en herschrijven; aangename bloemlezingen maken, net zoals dat vroeger had gemogen; stukken over dichters schrijven zonder dwingende wetenschappelijke vraagstelling, maar wel vanuit de superieure uitkijkpost waar zijn wetenschap hem inmiddels had gebracht.

Hij heeft mij eens gezegd dat hij van één ding in zijn hoogleraarschap spijt had: dat hij het accent te veel had gelegd op de technisch-wetenschappelijke kant van de poëziebenadering en te weinig op de *liefde* voor de poëzie. Ik heb nooit les van hem gehad – daarin sta ik binnen het huidige hooglerarenbestand in zijn en mijn vak bijna alleen –, maar ik weet van zijn leerlingen hoe door zijn zakelijk-wetenschappelijke benadering heen de emotie hoorbaar en

zichtbaar kon worden die zijn dichters hem aandeden. En ik kan me geen goede lezer van zijn wetenschappelijk werk voorstellen die de liefde en het vuur achter die ogenschijnlijk marmeren uiteenzettingen niet moet hebben gevoeld; het ging hem bij dit werk nooit om hemzelf, maar om dienstbaarheid aan zijn dichters. De wellevende, gesoigneerde Sötemann, levend in een aantal warme kleine verbanden die het leven voor hem zin gaven, in al zijn contactgerichte wereldsheid ook wel wat verlegen, had zelf, op zijn manier, de gedrevenheid van de eenzame waarmee hij in zijn dichters steeds weer contact zocht.

Ik dank u.

Eugenius Marius Uhlenbeck

9 augustus 1913 – 27 mei 2003

Eugenius Marius (Bob) Uhlenbeck overleed op 27 mei 2003 thuis in Voorhout. Hij is bijna negentig jaar geworden. Hij liet zijn tweede echtgenote, Mariëtte Winkel, en twee dochters en een zoon na.

E.M. Uhlenbeck werd geboren op 9 augustus 1913 in Den Haag, als zoon van Eugenius Marius Uhlenbeck, legerofficier in Nederlands-Indië, en Anne Marie Constance Julie Beeger. Zijn vader was infanterieofficier in het Nederlands-Indische leger, maar in 1907 keerde vader Uhlenbeck met het oog op de opleiding van de oudere kinderen in het gezin terug naar Nederland en vestigde zich als gepensioneerd luitenant-kolonel in Den Haag. Uhlenbecks oudste broer was George Eugène Uhlenbeck, die later een beroemd natuurkundige zou worden en zijn carrière in de Verenigde Staten zou voortzetten. In eerdere generaties Uhlenbeck vinden we met name officieren en bestuurders, veelal in het toenmalige Ceylon en Nederlands-Indië. De Leidse hoogleraar oud-germanistiek C.C. (Christianus Cornelius) Uhlenbeck, bekend taalkundige, was een neef van zijn vader. Beide taalgeleerden hadden intensief contact en net als de Amsterdamse taalkundige A. Reichling heeft C.C. Uhlenbeck veel invloed gehad op het werk van zijn jongere naamgenoot.

Van 1925 tot 1932 was Uhlenbeck leerling aan het Gymnasium Haganum in Den Haag, en daarna ging hij studeren. In 1937 studeerde hij af in de Indologie te Leiden, en kort daarna, in 1938, in het Indisch Recht te Utrecht. Na zijn afstuderen in Leiden werkte hij een tijd als repetitor Javaans voor de Leidse studenten. Van 1938 tot 1939 vervulde hij zijn militaire dienst in Nederland, en meteen daarna trouwde hij (in 1939) met Sabine Yvonne Ottevanger en vertrok hij naar het toenmalige Batavia, om daar te gaan werken als taalambtenaar Javaans voor Balé Pustaka, het Kantoor voor de Volkslectuur. Deze functie vervulde hij van 9 juli 1939 tot 5 maart 1942, het moment van de Japanse bezetting van Java. Hij werd geïnterneerd in een kamp en in 1944 op transport gesteld op het Japanse schip de Yunyo Maru. Op 18 september 1944 viel dit schip ten prooi aan een torpedoaanval en 5620 opvarenden kwamen om. Uhlenbeck overleefde de schipbreuk en het dwangarbeiderskamp op Sumatra. Zijn vrouw en dochtertje overleefden hun internering ook en uiteindelijk werd het jonge gezin herenigd.

Na de oorlog werd Uhlenbeck lector in de algemene en Indonesische taalkunde aan de Universiteit van Indonesië, en op 12 april 1949 promoveerde hij *cum laude* in Leiden bij C.C. Berg. Het onderwerp van zijn dissertatie was de structuur van het Javaanse morfeem. Zijn benoeming tot hoogleraar Javaans in Leiden was het startpunt van zijn schitterende academische loopbaan in

Nederland vanaf 1949. Hij heeft tot 1983 deze leerstoel bezet, en van 1958 tot 1979 was hij tevens hoogleraar algemene taalwetenschap. Naast zijn aanstelling in Leiden was hij ook twintig jaar docent algemene taalwetenschap aan de Nutsacademie in Rotterdam (1959-1979). In 1978 overleed zijn eerste echtgenote en enige tijd later trouwde Uhlenbeck met Mariëtte Winkel. Ook nadat hij in 1983 op zijn zeventigste met emeritaat ging, bleef hij actief deelnemen aan het wetenschappelijke leven.

Hoewel hij ruim een halve eeuw verkeerdt heeft tussen Leiden en Den Haag, waar hij actief was als adviseur op het terrein van wetenschapsbeleid, was Uhlenbeck ook zeer internationaal georiënteerd. In 1953 was hij *visiting professor* aan het Linguistic Institute in Bloomington, Indiana (vs), in 1965 aan de University of California at San Diego in La Jolla, Californië (vs), de University of California, San Diego, Californië (vs). In 1965-1966 was Uhlenbeck *fellow* aan het Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences in Stanford, Californië (vs) en in 1973 *professorial fellow* aan de Australian National University in Canberra.

De activiteiten van Uhlenbeck waren dermate veelomvattend dat zij het beste in een aantal rubrieken besproken kunnen worden; de rode draad daarbinnen vormde zijn visie dat Nederland ook, en misschien juist, in de post-koloniale tijd een centrum van Indonesië-studies kon en moest zijn, gezien de grote onderzoekstraditie en onvervangbare collecties in ons land. Allereerst was hij een energiek en toegewijd redacteur. Van 1949 tot 1958 redigeerde hij de *Bijdragen tot de Taal-, Land-, en Volkenkunde*, en gaf hierbij het tijdschrift een nieuw, modern gezicht. Hierbij bouwde hij tevens een reeks *Verhandelingen* op, een *Bibliographical Series*, en een *Translation Series*. Naast zijn fundamentele werk voor de *Bijdragen* was hij actief als redacteur van het taalkundige tijdschrift *Lingua* (1950-1984) en van *Museum / Forum der Letteren* (1953-1971), en was hij betrokken bij het bekende *International Journal of American Linguistics* (Chicago) en het *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* (Berlijn).

Als docent heeft Uhlenbeck op vele generaties studenten diepe indruk gemaakt met zijn inleidende colleges over de taalwetenschap. Hij was als docent en zeker als promotor zeer kritisch, en heeft maar een relatief kleine groep van vijftien promovendi gehad, onder wie H. Schultink, W. Zwanenburg, B.J. Hoff, J.W. de Vries en M. Janse.

Waarschijnlijk zal Uhlenbeck bij de meeste buitenstaanders het bekendst blijven door zijn vele organisatorische en bestuurlijke activiteiten. Hij speelde een belangrijke rol bij de verhuizing van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) van Den Haag naar Leiden in 1967, die veel

voeten in de aarde had. In 1976 nodigde hij vijf schrijvers van woordenboeken van Indonesische talen uit om volgens een samengesteld schema hun levenswerk te publiceren en zo unieke kennis te behouden. Hij vond hiervoor fondsen. Van 1967 tot 1971 was hij lid van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid (RAWB) en van 1971 tot 1976 vice-voorzitter van dit orgaan. Van 1967 tot 1982 was hij tevens lid van de Raad van het toenmalige ZWO. Na het al genoemde verblijf in het Center in Stanford was hij vastbesloten dat er ook in Nederland zo'n instituut moest komen, en in 1971 kon het NIAS in Wassenaar de eerste *fellows* verwelkomen. Van 1970 tot 1983 was hij voorzitter van het bestuur van dit NIAS (Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences), een instituut dat zonder zijn inzet er waarschijnlijk niet geweest zou zijn en dat hij persoonlijk helemaal vorm gegeven heeft. Het is dan ook geheel terecht dat het NIAS de serie van jaarlijkse lezingen de Uhlenbeck Lectures gedoopt heeft. De opsomming hierboven doet geen enkel recht aan de prominente rol die Uhlenbeck ook achter de schermen in het wetenschapsbeleid, pendelend tussen Leiden en Den Haag, gespeeld heeft. Onlangs werd duidelijk dat hij ook jaren de troonrede heeft geredigeerd op taalfouten en onduidelijkheden.

Naast deze activiteiten in Nederland was Uhlenbeck organisatorisch ook internationaal actief, onder meer als president van de Societas Linguistica Europaea (1972). Een bijzondere bijdrage leverde hij van 1977 tot 1992 als secretaris-generaal van het Comité International Permanent de Linguistes (CIPL), de belangrijkste koepelorganisatie van de taalkunde in de wereld. Het CIPL was verantwoordelijk voor de indrukwekkende reeks *Bibliographie Linguistique*, en het zal niet toevallig zijn dat deze bibliografie voorbereid wordt op de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Uhlenbeck gaf ook samen met CIP-president R.H. Robins de aftrap voor de activiteiten op het gebied van de bedreigde talen, activiteiten die nu uiteindelijk hun academische plaats gevonden hebben en in verschillende landen tot onderzoeksprogramma's zijn uitgegroeid.

De verdiensten van E.M. Uhlenbeck zijn niet onopgemerkt gebleven. In 1967 werd hij lid van de KNAW, in 1970 van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, en in 1991 van de Academia Europaea. In 1969 hij benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij was erelid van verschillende genootschappen: de Linguistic Society of America (1972), het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (1983), de Cercle Linguistique de Prague (1991), en de British Academy (1994). Eredocoraten ontving hij van de Universiteit van Leuven en van de Karel Universiteit in Praag. Er zijn twee *Festschriften* aan Uhlenbeck gewijd: een geredigeerd door

B.P.F. Al, Ariane van Santen en H. Schultink uit 1981, en een geredigeerd door M. Janse uit 1998. Vermeld kan ook worden dat er de laatste jaren aan de Vrije Universiteit een onderzoeksproject wordt uitgevoerd getiteld 'De taalkundige opvattingen van E.M. Uhlenbeck', door mevrouw drs. C.A. Portielje.

Rest mij de taak stil te staan bij die taalkundige opvattingen. Allereerst valt de breedte van het werk van Uhlenbeck op. Het thema van zijn proefschrift (1949) was de morfonologie van het Javaans. Later richtte hij zich op de morfologie, waarbij hij zich baseerde op zeer zorgvuldige observatie en geduldig werk met moedertaalsprekers. Een bundeling van morfologische studies verscheen in 1978 en geldt ook nu nog als een standaardwerk op dit gebied. In zijn werk over het Javaans was Uhlenbeck er sterk van overtuigd geraakt dat het begrippenkader ontwikkeld binnen de traditionele grammatica voor de Europese talen van gering nut is bij het bestuderen van het Javaans en het Maleis. Aspecten van de taal zelf dienen richtinggevend te zijn bij het opzetten van categorieën in de taalbeschrijving. Hierbij speelt intonatie een belangrijke rol. Uhlenbeck onderscheidt binnen de zin twee lagen: de fatische (de woorden) en de musische laag (de intonatie). Omdat intonatie sterk samenhangt met het concrete taalgebruik sprak het voor zich voor Uhlenbeck dat er naar concreet taalgebruik gekeken en geluisterd moet worden.

Hierdoor is Uhlenbeck altijd pleitbezorger geweest van een geïntegreerde benadering van taal binnen haar sociale context, in een publicatie van onze Akademie samen met H.C.J. Duijker (1975), en later in de eerste Uhlenbeck lecture van het NIAS (1983). Zijn beschouwingen over het werk van Noam Chomsky worden door de Chomskyaan Jan Koster aangeduid als 'veruit het belangrijkste kritische commentaar op de generatieve grammatica dat in Nederland verschenen is'. Zijn belangrijkste punt van kritiek op het werk van Chomsky, en op degene die hij de voornaamste inspirator van Chomsky in dezen beschouwde, Leonard Bloomfield, was dat het betrekkelijk vormgericht was en niet voldoende op de betekenis en het gebruik gericht. Uhlenbeck was dan ook een grammaticus die zich niet alleen op de grammaticale regels richtte, maar uitdrukkelijk ook het taalgebruik erbij betrok. In dit opzicht had zijn werk grote affiniteit met de Praagse school en de traditie van het Europese structuralisme. In dit licht moet ook zijn studie van woordbetekenis en de dynamiek daarbinnen beschouwd worden. Gedurende zijn hele loopbaan is Uhlenbeck de javanistiek trouw gebleven, als promotor en als onderzoeker. Hierbij schuwde hij niet het filologisch handwerk, met name op het terrein van het Oud-Javaans.

Uhlenbeck heeft ook invloed uitgeoefend via zijn veel gebruikte inleiding tot de taalwetenschap. Sommige van zijn artikelen zijn opgenomen in be-

kende internationale bloemlezingen en bundels, en zo klassieken geworden van de literatuur over het structuralisme. Uhlenbeck was de markantste Nederlandse taalkundige van de tweede helft van de twintigste eeuw, een taalkundige wiens belangstelling veel verder reikte dan de taalkunde in enge zin. Zijn werk en vele bestuurlijke activiteiten hebben blijvend sporen achtergelaten. De KNAW dankt toch vooral zijn inspanningen voor het NIAS.

Met dank aan: A. Foolen, M. Janse, CA. Portielje. Eerdere levensberichten verschenen in *Lingua* 114(2) (door J. Kooij en H. Steinhauer), *Oceanic Linguistics* 43(1) (door M. Janse), *NIAS Newsletter* 31 (door D.J. van de Kaa), *IJAL* 69(4) (door W. Adelaar), *The Society for the Study of the Indigenous Languages of the Americas, Newsletter* 23(1) (door J. Genée en H. Olbertz), *BKI* (te versch.) (door A. Teeuw).

Kees Vellekoop

10 november 1940 – 25 mei 2002

Op zaterdag 25 mei 2002, 's middags om 12.15 uur, maakte een verkeersongeluk, veroorzaakt door een hem uit de tegenovergestelde richting op de verkeerde weghelft naderende automobiliste, op brute wijze een eind aan het leven van ons medelid Kees Vellekoop. Hij was toen hij overleed eenenzestig jaar oud, en stond, zoals de psalmist het uitdrukt, midden in het leven. Nu ik hier wil pogen, zijn leven en werk in de herinnering terug te roepen, wordt de toon van mijn herdenking als vanzelf gezet door het besef van de onvoltooidheid van dit zo ruw afgebroken bestaan.

Kees Vellekoop was op 10 november 1940 in Rotterdam geboren als zoon van de musicus en muziekpedagoog Gerrit Vellekoop (1907-1984) en diens vrouw Sipkje Haagberg. De ouders hadden elkaar leren kennen in de socialistische jeugdbeweging, de AJC, en waren vervuld van het ideaal de amateurmuziek op een hoger plan te brengen. Al vroeg in de jaren dertig had Gerrit Vellekoop zich sterk gemaakt voor de blokfluit, een toentertijd in Nederland nog vrijwel onbekend instrument, waarover hij cursussen gaf en waarvoor hij veel muziek bewerkte. In 1951 zou hij met een aantal geestverwanten aan de wieg staan van de Vereniging voor Huismuziek. In het gezin van Gerrit en Sipkje Vellekoop werden drie kinderen geboren; Kees was de oudste, daarna kwamen twee meisjes. Het was een harmonisch gezin, waarin de muziek een belangrijke rol speelde. Toch werden Kees' kinder- en jeugd jaren ook overschaduwed door een medisch probleem: tengevolge van een aangeboren afwijking was zijn gehoor aan één zijde niet tot ontwikkeling gekomen. Maar gelukkig hoefde dit gebrek een gymnasiale opleiding en actieve muziekbeoefening niet in de weg te staan. Na het Gymnasium Erasmianum, waaraan hij zijn duurzame liefde voor de oude talen te danken had, besloot hij niet-tegenstaande zijn handicap te kiezen voor een studie violoncello aan het Utrechts Conservatorium, gecombineerd met een universitaire studie in de Muziekwetenschap aan de Rijksuniversiteit Utrecht. De eerste studie, waarbij de bekende cellist Carel van Leeuwen Boomkamp, die ook als viola-da-gambaspeler een grote naam had, een van zijn docenten was, zou hij in 1965 met het Staatsexamen A afsluiten; de tweede drie jaar later, met een *cum laude* afgelegd doctoraal examen.

In deze studietijd worden in aanleg lijnen zichtbaar die zijn latere leven zullen bepalen. Het Utrechtse Instituut voor Muziekwetenschap, in die jaren een kweekplaats van musicologisch en muzikaal talent, bood hem een welhaast ideale ambiance voor zijn ontluikende wetenschappelijke nieuwsgierigheid. Zijn hoogleraren, de erudiete, wijze Eduard Reeser en de sprankelende Helene

Wagenaar-Nolthenius, wisten met hun colleges zijn belangstelling voor de muziekgeschiedenis in haar volle omvang aan te wakkeren. Maar ook de praktijk kwam in ensembles van allerlei samenstelling niet te kort. Hij werd lid van de onconventionele studentenvereniging Prometheus, waar hij met gelijkgestemden een trio vormde. Met een van zijn vrienden, student in de Oude Talen, verdiepte hij zich in de muziektheorie van Pythagoras. De 'kosmische' samenhang tussen wiskunde en muziek zou hem levenslang blijven boeien.

Na zijn eindexamen Conservatorium kreeg hij de kans een jaar in het buitenland te studeren om zich verder te specialiseren in de oude muziek. Hij koos voor een leertijd aan de Zwitserse Schola Cantorum Basiliensis. Onder leiding van August Wenzinger was dit Bazelse instituut toentertijd het enige in Europa waar men zich toelegde op theorie en praktijk van de historische muziekbeoefening. De Schola fungeerde dan ook als een magneet voor veel van de Nederlandse pioniers op dit toen hier te lande nog nauwelijks ontgonnen terrein. Voor Kees Vellekoop is de Bazelse periode in twee opzichten verrijkend geweest: hij ontwikkelde zich tot een bedreven viola-da-gambaspeler en hij maakte zich diepgaand vertrouwd met de ideeën en methoden van Ina Lohr, een Nederlandse musicologe die aan het hoofd stond van de afdeling Haus- und Kirchenmusik. Zij was een inspirerende docente, die haar op bronnenonderzoek gebaseerde opvattingen over solmisatie, een op de elfde-eeuwse meester Guido van Arezzo teruggaand systeem van kerktoonsoorten, ook geregeld in Nederland kwam toelichten. Het onderzoek van muziekbronnen in handschriften en vroege drukken zou een van Kees' specialiteiten worden. Tijdens zijn studie in Utrecht had hij al kennis kunnen maken met het onderzoek van een liturgisch handschrift; in Bazel leerde hij beseffen wat bronnenstudie voor consequenties kon hebben voor de uitvoering van repertoire uit het verleden.

Terug in Nederland verwierf hij een aanstelling als docent aan de muziekschool van het Amsterdams Conservatorium en bij de Stichting Verenigde Muzieklycea te Hilversum. In 1966 trouwde hij met Jos Knigge, die hij in zijn studententijd had leren kennen. Zij kregen twee dochters.

In 1968 kwam hij, aanvankelijk als faculteitsassistent, kort daarna als wetenschappelijk medewerker, in dienst bij de vakgroep Muziekwetenschap van de Rijksuniversiteit Utrecht. Een van de eerste projecten waaronder hij als musicoloog zijn schouders zette, was een editie van 87 melodieën uit het *Antwerps liedboek* uit 1544, voor deze periode een van de belangrijkste collecties wereldlijke liedteksten in het Nederlands. De melodieën waarop deze liederen zijn gezongen, zijn in de druk van 1544 niet opgenomen; voor een aanzienlijk aantal teksten kan de bijbehorende melodie worden teruggevonden in een

ongeveer gelijktijdige bundel psalmbewerkingen op wereldlijke melodieën, de eenstemmige *Souterliedekens* van 1540. Deze editie kwam tot stand in samenwerking tussen musicologen en filologen-neerlandici – een samenwerking die thans volstrekt vanzelfsprekend geworden is, maar die toentertijd nog een noviteit was. Kees Vellekoop en Helene Wagenaar-Nolthenius zorgden voor een wetenschappelijk verantwoorde editie van de melodieën; mijn toenmalige assistente Annette Hemmes-Hoogstadt en ik namen de filologische bewerking en de tekstverklaring voor onze rekening. Het boek verscheen in 1972 en werd in 1975 herdrukt.

Intussen had Kees Vellekoop ook een ander aspect van zijn talent laten zien: als instigator en dramaturg bij de realisering van historische muziektheaterproducties. Bij een uitvoering, in 1971, door studenten van universiteit en conservatorium, van de *Rappresentatione di anima, e di corpo*, een in 1600 voor het eerst in Rome uitgevoerd werk van de componist Emilio de' Cavalieri, nam hij de samenstelling van de partituur en de musicologische begeleiding op zich. De *Rappresentatione* werd in latere jaren gevolgd door een vijftal soortgelijke theaterproducties: de *Eumelio* van Agostino Agazzari (Rome 1606), *Seelewig* van Sigmund Theophil Staden (Neurenberg 1644), *Le jeu de Robin et de Marion* (Atrecht 1280), *Le jeu d'Adam* en *Suster Bertken, de wereld van een ingeklusde*. In 1971 behoorde hij tot de stichters van de STIMU, de Stichting voor Muziekhistorische Uitvoeringspraktijk.

Heel veel aandacht heeft Kees Vellekoop gewijd aan de bestudering van een van de bekendste gezangen van de Latijnse Kerk, het dertiende-eeuwse *Dies irae*. Hij koos daarbij voor een sterk multidisciplinaire benadering, die zijn bevindingen inzake de overlevering, de onbekende dichter en het milieu van herkomst, de liturgische functie en de mede op symbolisch te duiden getalsverhoudingen berustende compositie in een synthese verenigde. Met veel finesse trachtte hij te bepalen aan welke poëtische en muzikale eigenschappen het effect van de sequentia, de werking ervan op de toehoorder, te danken is. Dit onderzoek resulteerde in een omvangrijk proefschrift, getiteld *Dies ire dies illa, Studien zur Frühgeschichte einer Sequenz*, waarop hij in maart 1978 promoveerde.

De promotor, Helene Wagenaar-Nolthenius, goot haar laudatio in de vorm van een geestige pastiche van het *Dies irae*. Ik kan de verleiding niet weerstaan de aanhef van haar toespraak te citeren:

*'k Heb het voorrecht, waar ik weken
gretig naar heb uitgekeken
U als eerste toe te spreken,*

*Emptor Pellium Cornelis,
nu de graad - plus cum – uw deel is
daar uw proefschrift een juweel is, [enzovoort]*

In de Utrechtse letterenfaculteit was aan het eind van de jaren zeventig een sterk samenwerkingsverband van Middeleeuwenspecialisten uit allerlei disciplines tot stand gekomen. De traditionele erfscheidingen tussen de studies (of 'opleidingen', zoals de onzalige term thans luidt) vielen weg bij gezamenlijke onderwijsprojecten, onder meer een jaarlijkse cyclus colleges over een interdisciplinair thema. Bijzonder was – ook gezien de landelijke en internationale gewoonten op dit punt – dat de deelnemende docenten elkaars colleges en werkgroepen steeds bijwoonden en na afloop met elkaar in discussie gingen. Aan het ontwerpen en tot uitvoering brengen van deze themacycli heeft Kees Vellekoop essentiële bijdragen geleverd. Tot artikelen omgewerkt, werden de colleges later gebundeld in de opeenvolgende delen van de serie Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek. Samen met zijn vriend, de romanist René Stuij, heeft hij met voorbeeldige zorgvuldigheid van vrijwel alle delen in deze reeks de redactie gevoerd.

Zijn activiteiten in het kader van de interdisciplinaire mediëvistiek, in Utrecht en daarbuiten, brachten mee dat hij zich als auteur ging bewegen op een zeer breed veld van muziekwetenschap. Zo publiceerde hij over middeleeuwse muziekinstrumenten, over de melodieën van de troubadourlyriek, over het genre van de *estampie*, over de rol van muziek bij de heiligenverering, over de historische uitvoeringspraktijk van muziek, en over de zogenaamde 'streepjesnotatie' in het Gruuthuse-handschrift. Dit laatste onderwerp, waarvan hij in 1984 samen met de musicoloog Jan van Biezen een eerste studie wijdde, zou hem tot het eind van zijn leven blijven fascineren.

Erkenning voor zijn verdiensten op wetenschappelijk terrein bleef niet uit. In 1989 werd hij benoemd tot lid van de afdeling Letterkunde van de KNAW. Vier jaar later volgde zijn benoeming tot hoogleraar in de Muziekgeschiedenis vóór 1600 aan de Utrechtse universiteit. Op 7 april 1994 wijdde hij zijn inaugurele rede aan een vraag die hem sinds de tijd van zijn promotieonderzoek, en misschien ook sinds lang daarvoor, was blijven intrigeren: hoe komt het eigenlijk dat muziek de gevoelens van luisteraars zo diep kan raken? De titel ervan had hij van Isidorus van Sevilla geleend: *Musica movet affectus*.

Al in het midden van de jaren tachtig had Kees Vellekoop zijn aandacht gericht op liturgische handschriften en hun betekenis voor de muziekgeschiedenis van de Middeleeuwen. Dit bracht hem onder meer in contact met de Amerikaanse musicoloog Calvin Bower, met wie hij zowel aan de universiteit van Notre Dame (Indiana) als in Utrecht vruchtbaar samenwerkte. Geleidelijk spitste zijn interesse zich toe op de Ordinarius van de Utrechtse kapittelkerk van Sinte-Marie, een handschrift waarin als in een draaiboek de complete liturgie van deze middeleeuwse kerk was opgetekend, inclusief de beginwoorden van de honderden gezangen die daarbij tot klinken moesten worden gebracht. Mede dankzij een studiejaar in het NIAS slaagde hij erin de editie van deze ordinarius af te ronden, in samenwerking met de codicologe Gisela Gerritsen-Geywitz en met Bouke-Jan van der Veen, die voor de omvangrijke indices tekende. Het boek verscheen in 1996. Een volgend project, de editie van de Ordinarius van Oudmunster, waarin de liturgie van de oudste collegiale kerk van het bisdom Utrecht wordt beschreven, liet hij bij zijn overlijden onvoltooid achter.

Ook in een ander opzicht is de betrekkelijk korte hoogleraarsstijd van Kees Vellekoop als een vruchtbare periode te kenschetsen. Niet minder dan twaalf promovendi wist hij als promotor (respectievelijk als tweede promotor of als co-promotor) tot de eindstreep te brengen. De promoties van een zestal andere discipelen lagen toen hij stierf nog in een hoopvol verschiep. Veel van zijn leerlingen zullen met warmte terugdenken aan de altijd even kritische als bemoedigende opmerkingen die hij met een stompje potlood in minuscule schrift in de marges van hun manuscripten placht te noteren.

De eigenschappen die Kees Vellekoop tot een succesvol leermeester maakten – zijn onnadrukkelijke, maar zeer effectieve inspiratie, zijn wijze tact en zijn onuitputtelijk geduld – maakten hem ook zeer geschikt voor de vervulling van bestuurlijke functies. Hij straalde een innerlijke rust uit die hem in staat stelde lastige knopen in het menselijk verkeer te ontwarren. Jarenlang was hij voorzitter van zijn vakgroep. De KNAW is hem onder meer dankbaar voor zijn lidmaatschap van de Commissie Geesteswetenschappen, van de jury van de Heinekenprijs voor de historische wetenschappen, en van het bestuur van het Gonda-Fonds.

Het heeft velen verbaasd te vernemen dat deze bij uitstek zachtmoedige man zijn favoriete ontspanning vond in het rijden op een motorfiets. Wie hem beter kende en begreep hoe intens hij ervan genoot met een kalm gangetje door het landschap te tuffen, die beseftte dat het hem hierbij om iets totaal anders ging dan het machovertoon van de met zwart leer overtrokken jakkerende snelheidsmaniakken.

On a cycle the frame is gone. You're completely in contact with it all. You're in the scene, not just watching it anymore, and the sense of presence is overwhelming.

Dit citaat is afkomstig uit een filosofische roman van Robert M. Pirsig, *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance*, een boek dat hem dierbaar was.

In meimaand van het jaar 2002 maakte hij met zijn vrouw een busreis door Zuid-Italië en Sicilië. Het landschap, de middeleeuwse kerken en de Griekse tempels, zij ondergingen het als een openbaring. Kees had daarbij, zoals hij aan een vriend vertelde, het gevoel gehad, 'dat alles nu op zijn plaats viel'. Enkele dagen later startte hij zijn motor om op weg te gaan naar zijn bejaarde moeder, aan wie hij de foto's van de Italiëreis wilde laten zien. Het zou zijn laatste tocht worden.

Ik eindig met vier versregels uit het Gruuthuse-handschrift waarover ik zo vaak met hem heb gepraat. Het is het begin van het zogenaamde 'Tweede Egidiuslied', een elegie bij de dood van een musicus:

*O cranc onseker broosch engien,
Snee of glas als dijn nature,
Niet en sech: 'Dit sal gheskien',
Want dune hebs morghen tijt no ure.*

Een door Joost van Gemert opgestelde chronologische lijst van Kees Vellekoops publicaties, inclusief de theaterproducties waarbij hij betrokken is geweest, is opgenomen in de bundel *Meer dan muziek alleen, In memoriam Kees Vellekoop*, onder redactie van R.E.V. Stuip (Hilversum: Verloren, 2004), pp.13-29.

René Wellek

22 augustus 1903 – 10 november 1995

Op 10 november 1995 overleed op 92-jarige leeftijd René Wellek, een internationaal bekend literatuurtheoreticus en literair historicus. Zijn boeken werden in 28 talen vertaald en hij ontving eredoctoraten van 15 universiteiten. In 1960 werd hij buitenlands lid van de KNAW.

René Wellek werd geboren in Wenen, groeide op in Praag, maar vluchtte na de Duitse bezetting van Tsjecho-Slowakije in 1939 naar de Verenigde Staten. In 1946 werd hij hoogleraar in de Slavistiek en Vergelijkende Literatuurwetenschap aan de universiteit van Yale, die zijn vaste standplaats werd. Aldaar werd hij hoofd van het nieuwgevormde Comparative Literature Department. Tot zijn talrijke academische functies behoorden onder meer het presidentschap van de American en van de International Comparative Association.

Zijn naam is wijd en zijd een begrip geworden in de eerste plaats door zijn *Theory of Literature*, dat hij samen met Austin Warren in 1949 publiceerde en waaraan hij zelf de literair-theoretische hoofdstukken bijdroeg. Ook in Nederland kreeg dit boek vanaf de jaren zestig een kanonieke status door de heldere wijze waarop fundamentele literaire concepten werden uiteengezet (waaronder het begrip 'literatuur' zelf), door de aandacht voor de literaire vorm en het onderscheid dat gemaakt werd tussen intrinsieke en extrinsieke benaderingen van literatuur. Zijn handboek vormde een inspiratiebron en een grondslag zowel voor het Amerikaanse New Criticism als voor de 'close reading' die in het Nederland van de jaren zestig door het tijdschrift *Merlijn* werden gepropageerd. Naast dit 'klassieke handboek' dienen ook vermeld zijn vele bijdragen aan de geschiedenis van 'critical concepts' en zijn achtdelige *A History of Modern Criticism: 1750-1950* (1955-1993).

Zijn bijzondere rol in de ontwikkeling van de Theoretische en Vergelijkende Literatuurwetenschap gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw komt op welsprekende manier tot uitdrukking in de pagina's van het *Yearbook of Comparative and General Literature* (46, 1966) die aan zijn leven en werk zijn gewijd.

David de Wied

12 januari 1925 – 21 februari 2004

Op 21 februari 2004 overleed op 79-jarige leeftijd in het Universitair Medisch Centrum te Utrecht ons rustend en illustere lid David de Wied. Hij werd op 12 januari 1925 te Deventer geboren. David de Wied was van 1981-1984 voorzitter van de Afdeling Natuurkunde van de KNAW en van 1984-1990 president. In beide hoedanigheden heeft hij belangrijke bijdragen geleverd aan het bestaan en voortbestaan van onze Akademie. Naast een droeve plicht is het een moeilijke opdracht dit levensbericht te schrijven. *Moeilijk*, omdat door de veelzijdigheid van de persoon en de wetenschapsman De Wied een helder beeld, waarmee hem recht wordt gedaan, niet of nauwelijks te schetsen valt.

Erasmus Darwin, de grootvader van de man die de wereld de evolutietheorie schonk, schreef in 1789 na het overlijden van één van zijn wetenschapsvrienden: *'The loss of ones friend is one great evil of growing old'*. Hoe treffend waar is deze uiting van smart. Reeds eerder bij het verscheiden van mijn leermeesters Dirk Durrer en Henk van der Tweel heb ik, zelf toen ook al niet jong meer, dit *great evil* moeten ervaren, maar zij waren belangrijk ouder dan ik en hun dood heb ik als ultieme consequentie van leven kunnen aanvaarden. David de Wied was meer dan een vriend, hij was een broer *honoris causa*, leeftijdgenoot, en *comrade in arms*. Zijn sterven ervaar ik als onrechtvaardig en roept schuldgevoelens bij me op. Dit is niet uniek want het komt voort uit: 'waarom hij en niet ik?'. Ik ben verder boos omdat ik, als zijn vroegere cardioloog, zijn dood niet heb kunnen verhinderen, iets wat hij wel van me verwacht had. Met de huidige middelen en mogelijkheden is sterven aan een hartziekte, zoals de zijne, niet altijd onafwendbaar. En nu, na al die maanden dat we hem hebben moeten missen, voel ik het *evil* van Darwin nog steeds en hoop ik, tegen beter weten in, als de telefoon gaat, nog altijd dat hij het zal zijn.

In het verzoek aan mij om dit levensbericht te schrijven, werd gewezen op het belang een volledig beeld te schetsen van de achtergrond van betrokkene, zijn opleiding, zijn persoonlijkheid en zijn wetenschappelijke en maatschappelijke carrière. Volledigheid is te veel gevraagd; David de Wied is namelijk niet in een bepaald stramien te vatten en waar dit levensbericht onvolledig is of afwijkt van het verwachtingspatroon, ligt dat niet zozeer aan de auteur maar aan David de Wied zelf, die in zijn leven eigenlijk nooit in enig hokje paste. Hij deed en zei het altijd net even anders dan men verwachtte en daarvoor raakte je nooit op hem uitgekeken.

Beginnen wij met zijn achtergrond, dan kan niet onbesproken blijven dat David de Wied van joodse afkomst was. Dat werd hem, te pas en ook nog al

eens te onpas, voorgehouden. Zo werd er in het herdenkingsartikel over David de Wied in NRC Handelsblad van 23 februari 2004 fijntjes op gewezen dat hij de zoon was van een joodse slager. Zijn vader keerde, evenals talloze andere joodse vaders en moeders, na de oorlog niet terug. David de Wied moest in de oorlog onderduiken en verloor daardoor een aantal kostbare (studie) jaren. Zijn jeugd en opvoeding waren door dit alles getekend en in één van de vele interviews die hem werden afgenomen zegt hij: 'Voor mij is het leven door de oorlog in twee delen gesplitst: het deel voor de oorlog en het deel erna'. De oorlog zelf en zijn onderduiktijd hebben een blijvende stempel op zijn latere bestaan gedrukt.

Als gevolg van de wijze waarop hij de jodenvervolging in de oorlog moest ondergaan kon hij niet blij zijn met zijn joodse afkomst. Eén van de zorgen die hij en ik deelden en de laatste jaren vaak samen hebben besproken was de wederopkomst in West-Europa van het antisemitisme dat ook in sommige Nederlandse intellectuele kringen helaas weer *salonfähig* is geworden. Wij zagen gelijkenissen met de jaren dertig en maakten ons zorgen over de toekomst van onze (klein)kinderen. David de Wied was overigens altijd loyaal aan al die joodse organisaties en instellingen die een beroep op hem deden en hij stond altijd voor hen klaar. Hij was solidair met de mensen die hun joodse identiteit hadden behouden. Zo stond hij ook ferm, zij het niet kritiekloos, achter Israël, waar een park is te vinden dat hij naar zijn ouders heeft laten noemen. Zijn klimmen in jaren, zijn tanende gezondheid en de veranderende wereld stemden hem somber.

Na de oorlog was hij voorbestemd partner te worden in de darmenhandel van zijn oom Simon, een broer van zijn vader. Mede onder invloed van zijn voortreffelijke onderduikouders had hij andere ambities gekregen en besloot hij na het voltooien van zijn middelbare school, medicijnen te gaan studeren. Zijn opleiding week in wezen niet af van die van anderen. Van belang is wel dat hij als gevolg van de oorlog pas op 22-jarige leeftijd (1947) met zijn studie geneeskunde aan de Rijksuniversiteit van Groningen kon beginnen. Hij was dienstplichtig maar het lot was hem in dit opzicht goed gezind want uitzending als militair naar Indonesië werd hem bespaard. Al in 1950 werd hij assistent van de farmacoloog professor J.H. Gaarenstroom bij wie hij in 1952 promoveerde op een proefschrift getiteld: *Vitamine C, Bijnier en Adaptatie*. Vanaf 1953 was hij conservator op het farmacologisch laboratorium. Hij werd in 1955 tot arts bevorderd. Beslissend en richtingbepalend voor zijn latere wetenschappelijk onderzoek was een *fellowship* in de Verenigde Staten in de jaren 1957/1958. Hij werkte daar bij de beroemde I. Arthur Mirsky op de afdeling 'Clinical Sciences' van de Universiteit van Pittsburg, Pennsylvania.

In die tijd bestudeerde hij hypofyse- en bijnierschors hormonen bij raten, hetgeen in zijn latere werk weer tot uitdrukking zou komen. In 1958 volgde in Groningen zijn benoeming tot lector in de experimentele endocrinologie. Hij aanvaardde dit ambt met een rede getiteld: *Over Antidiuretisch Hormoon*. Dit hormoon wordt in de hypofyse gevormd en zou later van grote betekenis blijken bij zijn werk over hormonale beïnvloeding van cognitieve processen. Op 1 januari 1961 werd hij te Groningen benoemd tot gewoon hoogleraar in hetzelfde vak. Hij aanvaardde die benoeming met een oratie over *De Farmacologische Beïnvloeding van een Endocriene Functie*. In april 1963 werd hij gewoon hoogleraar in de medische farmacologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Zijn oratie was getiteld: *De Chemie van het Geneesmiddel*. Hij was directeur van het farmacologisch laboratorium van de Utrechtse Universiteit tot zijn emeritaat in 1990. In 1968 kreeg dit laboratorium op zijn verzoek de naam 'Rudolf Magnus Instituut' (RMI), naar de eerste hoogleraar in de farmacologie in Utrecht. In dit instituut begon zijn ster als man van de wetenschap te rijzen, maar ondanks vele aantrekkelijke aanbiedingen uit het buitenland is hij Utrecht trouw gebleven.

Wat zijn persoonlijkheid betreft past mij een grote mate van terughoudendheid. Toch waag ik te stellen dat weinigen de roerselen van zijn ziel, zijn twijfels (aan zichzelf), zijn zorgen, frustraties en verdriet beter hebben gekend dan ik. Ik was zijn dokter, zijn vriend en zijn vertrouweling en verstaat mij dus iets over de mens De Wied te zeggen. Tenslotte is dit een levensbericht dat wil zeggen een bericht over zijn leven. In dit leven hebben, zoals gezegd de oorlog en het lot dat de joden beschoren was een belangrijke plaats ingenomen. Het korte bericht van zijn overlijden in *NRC Handelsblad* is een voorbeeld van de steeds terugkerende confrontatie met zijn joodse afkomst. Die confrontatie was mede bepalend voor zijn levenshouding. In het hierboven reeds aangehaalde interview stelt De Wied: 'vervolgung op zich maakt je bijzonder onzeker'. Deze onzekerheid was een sterke drijfveer geen fouten te willen maken, geen controverses uit te lokken en was de bron van zijn zelftwijfel. Het verklaart wellicht ook zijn ambities, het laten zien wie hij was, waar hij voor stond en wat hij waard was. En waar hij van zichzelf vond dat dit alles hem, zijn zelftwijfel ten spijt, niet zo slecht afging liet hij dat, onderkoeld als steeds, wel blijken ook. Hij kwam daardoor soms onbescheiden over, maar hiermee verborg hij zijn zelftwijfel. Hij had daarbij het relativeren tot grote hoogte ontwikkeld. Toen hij de Heinekenprijs kreeg lanceerde hij het *understatement* van de eeuw: 'ik heb nog wel eens een ideetje'. David de Wied was muziekliefhebber en -kenner. Hij kreeg al jarenlang vioolles van een violist van het Concertgebouworkest, maar behalve zijn huisgenoten; voor

hen was geen ontsnapping mogelijk; kreeg eigenlijk niemand zijn vioolspel te horen. Houden van mooie muziek was, in zijn ogen, iets anders dan het ten gehore kunnen brengen.

David was en wenste dat ook te zijn, bovenal Nederlander. Mede door zijn huwelijk had hij een milieu gecreëerd waardoor hij stevig verankerd stond in de Nederlandse samenleving. Toch was hij er niet altijd van overtuigd of hij ook als medelander werd geaccepteerd. Hij werd echter dankzij zijn charme en humor door iedereen met open armen ontvangen. Zijn charisma waarborgde dat hij nog aanwezig bleef nadat hij een gezelschap reeds had verlaten. Zijn relativerende en vaak uiterst humoristische opmerkingen tijdens discussies en *oneliners* in lezingen en geschriften waren altijd verrassend en ontnamen de angel uit de touchés die hij toediende. Zijn kritische opmerkingen aan het adres van wetenschap en maatschappij ontlokten vaak hilariteit of op zijn minst een glimlach voor en aler men door had hoe trefzeker hij de situatie had geschetst. Voor degenen die hem goed hebben gekend werd hij vooral gekenmerkt door zijn trouw en zijn bereidheid anderen altijd te helpen. Niemand deed ooit vergeefs een beroep op zijn hulp. Waar vind je nog zulke mensen?

Kunnen wij vanuit de hierboven geschetste omstandigheden en karaktereigenschappen de voor Nederlandse begrippen ongekende wetenschappelijke en maatschappelijke carrière van De Wied begrijpen? Hijzelf zegt daarover: 'Het is een goed voorbeeld hoe belangrijk de omstandigheden (zoals de oorlog), waarin men leeft, zijn voor de vorming van het menselijke gedrag naast zijn genetische constitutie'. Wellicht dat zijn vermogen ingewikkelde problemen op te lossen en controverses te vermijden hiermee te verklaren zijn. Bezien we zijn wetenschappelijke successen en erkenningen dan is het toch vooral zijn intellect, zijn originaliteit en zijn onbevangen speelse geest geweest die hem in het centrum van de ontwikkeling van de psychofarmacologie en neurobiologie hebben geplaatst. Hij was één van de eersten die onderkenden dat hypofyse hormonen met een primaire perifere endocriene opdracht tevens van invloed konden zijn op centrale cognitieve functies zoals geheugen en aandacht. Later beseftte hij dat niet het hele hormoon, zoals Vasopressine en ACTH, maar uit bepaalde aminozuren opgebouwde fragmenten, neuropeptiden genoemd, een rol bleken te kunnen spelen bij gedragsveranderingen en inprentingproblemen. Het neuropeptidenconcept (de notie dat korte eiwitfragmenten een rechtstreekse invloed kunnen uitoefenen op hersenfuncties) was zijn belangrijkste bijdrage aan de wetenschap en bracht hem wereldwijde erkenning. Van neuropeptiden enzymatisch afgeleide stoffen, de zogenaamde endorfinen, werd verwacht dat die een therapeutisch effect zouden kunnen

hebben bij schizofrenie en andere psychopathologische aandoeningen. David de Wied voorzag een klinische rol voor deze stoffen, maar hij kreeg onvoldoende steun van de farmaceutische industrie bij de ontwikkeling ervan. Het onderzoek hiernaar werd tot zijn spijt voortijdig gestaakt. Nu wordt er toch weer in deze richting gewerkt mede als gevolg van veelbelovende bevindingen met onder meer CRH (*corticotropin releasing hormone*) antagonisten. De tijd zal het leren. Voor geïnteresseerden verschaf ik in een voetnoot een vijftal van zijn belangrijkste publicaties. Het idee en later het bewezen feit dat mentale processen zoals gedrag en geheugen op een moleculair substraat berusten, althans chemisch beïnvloedbaar en dus niet het gevolg van milieu en/of cultuurverschijnselen waren, stuitte op grote (politieke) weerstand en onderzoek er naar werd vergeleken met Nazi-experimenten. De opkomende biologische psychiatrie werd niet aanvaard als een veelbelovende klinische ontwikkeling, maar veroordeeld te behoren tot het rechtse gedachtegoed. Desondanks bleek ook deze werkelijkheid onontkoombaar en konden talrijke patiënten met psychiatrische ziekten behandeld worden en tot een normaal maatschappelijk leven terugkeren. Volgens L.H. van der Tweel kun je vooruitgang niet tegenhouden en kregen De Wied en de psychiater H.M. van Praag de maatschappelijke erkenning die zij verdienden.

Hij bekleedde zoals reeds gememoreerd, belangrijke functies binnen de KNAW. In die hoedanigheid heeft hij nauwe banden met buitenlandse zusteracademies aangeknoopt en initieerde hij het succesrijke programma van 'Akademieonderzoekers'. Eveneens binnen de KNAW voerde hij noodzakelijke organisatorische veranderingen door en breidde hij het aantal Akademie instituten uit. Maar ook buiten de KNAW was hij zeer actief. Zo was hij de initiatiefnemer tot de zeer succesvol geworden *European Journal of Pharmacology*. Hij was de eerste hoofdredacteur en werd later *honorary editor* van dit belangrijke tijdschrift. Hij bekleedde tevens vele buitenlandse wetenschappelijke functies, alle gericht op internationale samenwerking en uitwisseling van ervaringen en kennis. Ondertussen was hij promotor en begeleider van tientallen Nederlandse promovendi en van buitenlandse *fellows*, die voor een aantal jaren bij hem kwamen werken. Op bijna alle leerstoelen in de farmacologie in Nederland, maar ook als directeurs van vele buitenlandse farmacologische of neurobiologische instituten, kan men één van zijn leerlingen aantreffen. Hij werd door allen op handen gedragen en bleef tot zijn dood hun vriend en raadsman. David de Wied heeft zo'n vijfhonderd publicaties op zijn naam staan. Hij was de meest geciteerde auteur in Nederland en ook internationaal scoorde hij hoog. Naast deze ongelofelijke wetenschappelijke verdiensten bekleedde David de Wied talrijke maatschappelijke po-

sities. Ik beperk mij tot de vermelding van zijn lidmaatschap van de Raden van Toezicht van het Universitair Medisch Centrum Utrecht en van het Sinai Centrum te Amersfoort. De Crediet en Effecten Bank te Utrecht verbond zijn naam aan een jaarlijkse Publiekslezing over een medisch-biologisch onderwerp. Tenslotte noem ik zijn lidmaatschap van het bestuur van de Stichting Bio-Wetenschappen en Maatschappij. De Wied kon moeilijk ‘nee’ zeggen als een beroep op zijn talenten werd gedaan. De taken die hij op zich nam bracht hij altijd tot een goed einde of was hij bereid te continueren omdat men hem node liet gaan.

De opsomming van alle prijzen, eredoctoraten en onderscheidingen, die hij in zijn leven heeft ontvangen zou te ver voeren. Voor hem was de belangrijkste de Heinekenprijs hem in 1996 uitgereikt door ZKH Prins Claus. Hiermee samenhangend was hij het meest verguld met de Eremedaille voor Kunst en Wetenschap in de Huisorde van Oranje, die hij uit handen van HM Koningin Beatrix mocht ontvangen. Daarnaast was hij tevens Commandeur in de Orde van Oranje-Nassau, Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw en in het bezit van een hoge Duitse onderscheiding.

We kunnen dit levensbericht niet beëindigen zonder melding te maken van zijn niet aflatende strijd voor vrije, grensoverschrijdende ongeconditioneerde wetenschapsbeoefening. Voortdurend stimuleerde hij jonge, getalenteerde onderzoekers, want wetenschap is de basis van alle onderwijs en onderwijs is de moeder van onze beschaving, welvaart en welzijn. Dit wordt ook duidelijk in zijn helaas onvoltooide pennenvrucht: *Van Toeschouwer Tot Scheidsrechter*. Het bevat herinneringen aan zijn presidentschap van de KNAW van 1984-1990 en bespreekt een aantal daarmee samenhangende kwesties. De vraag is of hij het in deze vorm gepubliceerd zou willen zien. Zijn kinderen moeten dat beslissen. De laatste, voor hem zo typerende, zin in dit verhaal verdient in dit KNAW levensbericht over David de Wied stellig te worden geciteerd. ‘Nog geen 200 jaar geleden* werd tijdens de Franse Revolutie het doodvonnis van de beroemde chemicus Antoine Lavoisier getekend met de opmerking: “*La République n’a pas besoin de savants*”. Die tijd is gelukkig voorbij.’

Velen zullen dankbaar zijn dat David de Wied hun vriend heeft willen zijn. Allen die hem hebben gekend zullen hem missen, maar hoezeer zal hij worden gemist door zijn vrouw, kinderen en kleinkinderen waarvoor zijn liefde onuitsprekelijk groot was. Hij wilde nog niet sterven en niet zo zeer om zichzelf, maar om het verdriet dat zijn dood hen, die hij zozeer lief had, zou berokkenen.

* Kennelijk geschreven voor 1994, want in 1794 stierf Lavoisier onder de guillotine.

Met dank aan professor H.M. van Praag, professor W.H. Gispen en David Jan de Wied voor het verschaffen van onmisbare gegevens en professor P.C. van der Vliet voor zijn kritische opmerkingen.

Bibliografie:

- D. de Wied and B. Bohus (1966). Long term and short term effects on retention of a conditioned avoidance response in rats bij treatment with long acting pitressin and α -MSH. *Nature* 212, 1484-1486.
- D. de Wied (1969). Effects of peptide hormones on behaviour. In: *Frontiers in Neuroendocrinology* (Eds. W.F. Ganong and L. Martini). Oxford University Press, New York, pp. 97-140.
- J.P.H. Burbach, J.G. Loeber, J. Verhoef, V.M. Wiegant, E.R. de Kloet and D. de Wied (1980). Selective conversion of β -endorphin into peptides related to γ - and α -endorphin. *Nature* 283, 96-97.
- D. de Wied, O. Gaffori, J.M. van Ree and W. de Jong (1984). Central target for the behavioural effects of vasopressin neuropeptides. *Nature* 308, 276-278.
- D. de Wied (1987). The neuropeptide concept. *Progr. Brain Res.* 72, 93-108.

Petrus Johannes Maria Ypma

2 januari 1930 – 24 januari 2002

Petrus Johannes Maria Ypma (in de wandeling Peter genoemd) werd op 2 januari 1930 geboren te Heemskerk, alwaar zijn vader huisarts was. Bij zijn geboorte bleek hij een onvolledig ontwikkelde linkerhand te hebben meegerekregen, waaraan de drie middelste vingers ontbraken. Door een chirurgische ingreep werden duim en pink van die hand opponeerbaar gemaakt, zodat deze in beperkte mate kon functioneren. Reeds in zijn jeugd toonde Ypma grote belangstelling te hebben voor niet ongevaarlijke experimenten met onontplofte munitie die door de Duitse bezetter op het afgesloten Noordzeestrand was achtergelaten.

Vanaf september 1948 studeerde hij geologie en mineralogie aan de toenmalige Rijksuniversiteit te Leiden onder de, in 1947 uit Zwitserland aangetrokken hoogleraar, dr. Ernst Heinrich Niggli, bij wie hij in 1951 met goed gevolg het kandidaatsexamen in de geologie aflegde met de bijvakken: natuurkunde, scheikunde en dierkunde. Gedurende het studiejaar 1954/'55 fungeerde Ypma als *praeses* van de Leidse Geologische Vereniging der studenten. In laatstgenoemd jaar slaagde hij bij prof. dr. W.P. de Roever – de opvolger van Niggli – voor het doctoraal examen in de geologie en geofysica, met als bijvakken mineralogie en ertskunde. Als kroon op zijn studie promoveerde hij in 1963, *cum laude*, op een zeer origineel proefschrift, getiteld: *Rejuvenation of ore deposits as exemplified by the Belledonne metalliferous province*, bij schrijver dezes als promotor.

Reeds in zijn proefschrift, dat handelt over de rejuvenatie van ertsafzettingen in het metamorfe grondgebergte van het Belledonne massief in de Franse West-Alpen, betoonde Ypma zich een vindingrijke onderzoeker en een originele interpretator, die zelfstandig tot een verantwoorde visie kon komen. Hij onderscheidde binnen de aldaar voorkomende gesteente-associaties vier verschillende ertsdistricten. Daarbij gebruikte hij een zelfontwikkelde toepassing van de thermobarometrie op fluïde insluitels in mineralen van de betrokken ertsprovincie. Dit onderzoek betrof de, door hem grotendeels zelfstandig afgeleide, relaties van druk, temperatuur en volume in het heterogene systeem H_2O/CO_2 . Daarmee werd deze studie één van de eerste theoretisch en experimenteel gedocumenteerde *case histories* van een secundair-hydrothermale – oftewel gerejuveneerde – ertsprovincie. Ook de scheiding van de ertsmaterialen in poederpreparaten voor het radiografisch onderzoek heeft hij voor het leeuwendeel zelfstandig ontwikkeld.

Ypma's maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel manifesteerde zich toen reeds duidelijk met het aanvaarden van functies als daar zijn: het secre-

tariaat-generaal van het Universitair Asielfonds voor politieke vluchtelingen, dat hij van 1948 tot 1951 bekleedde; en het secretariaat van de Philosophische Faculteitsvereniging der Leidse studenten in 1950/'51.

Na van 1955 tot 1959 als doctoraalassistent en vervolgens wetenschappelijk (hoofd-) ambtenaar verbonden te zijn gebleven aan de Leidse subfaculteit der geologie en geofysica, alwaar hij mineralogie en mineragrafie doceerde, verkreeg hij van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen –in samenwerking met de US Atomic Energy Commission- een beurs voor het volgen van een cursus in de geologie van vóórkomens van uraniumertsen. Daarop aansluitend verwierf hij in 1965 een NATO Research Fellowship en, kort daarop, een eervolle aanstelling als *adjunct research physicist* bij het Brookhaven National Laboratory te Washington D.C. In hetzelfde jaar volgde een *associate-professorship* in de economische geologie aan de beroemde Columbia University te New York. In samenwerking met dr. Edwin Roedder van Columbia ontwierp hij met financiële steun van de National Science Foundation en NASA een eigen versie van de fluorescentie apparatuur, die speciaal gericht was op het fysico-chemisch onderzoek van ertsmineralen. Daarnaast vervulde hij het voorzitterschap van het gelijknamige instituut in de economische geologie aan Columbia University. Aldaar zette hij zijn werk voort aan de thermobarometrie van ertsafzettingen. Tevens entameerde hij microstructurele onderzoeken aan gemetamorfoseerde ertsafzettingen, waarbij hij kon aantonen dat deze benadering een verfijnd werktuig kan zijn bij de ontcijfering van de structurele ontwikkeling en de plaatsbepaling van metamorfe ertsafzettingen. Veel van dit werk werd verricht in opdracht van diverse mijnbouwmaatschappijen en gouvernementdiensten.

In 1974 werd Ypma, als enige in de *Commonwealth of Australia*, benoemd in een *full chair* in de economische geologie en tevens tot directeur van het gelijknamige instituut aan de Universiteit van Adelaide, in de deelstaat Zuid-Australië. Daarmee werd hem een zeer bijzondere onderscheiding verleend in een vak waarvoor in Australië recentelijk grote belangstelling was gewekt door de sterke opbloei van de ertsmijnbouw aldaar. Tevens fungeerde hij gedurende het cursusjaar 1983/'84 als *dean of the Faculty of Science*.

Steeds heeft Ypma zijn vele contacten met Nederlandse geologen en mijnbouwers en hun werk zorgvuldig onderhouden. Tijdens een *sabbatical leave* doorgebracht aan de Universiteit van Utrecht in 1982 en 1983 werkte hij, samen met zijn collega, dr. H. de Boorder, aan een onderwijsgebonden veldwerkprogramma met drie studenten van Utrecht en drie van Adelaide, in de lood-zink-koperconcessie van Plenty River Mining Company, in de Jervois-Hills van Northern Territory. En in 1983 begon hij weer samen met De

Boorder, en nu ook met I. van der Molen en W. Nijman, aan een onderzoek naar goudvoorkomens door dezelfde maatschappij bij Bamboo Creek in West-Australië.

Over het Jervois project heeft hij op een mijnbouwkundig congres voor vakgenoten gerapporteerd. Dit structureel-geologische werk liet zien hoe de eerste ontginners de open ertsgroeve volstrekt verkeerd hadden ontworpen in relatie tot de ertsvoerende lagen, en hoe opvallend veel boorgaten de erts-horizonten net hadden gemist! Daarnaast interesseerde Ypma zich sterk voor het vinden en toepassen van nieuwe technieken ter opsporing en ontginning en ertslichamen, zoals de interpretatie van fluïde insluitels in mineralen, het *remote sensing* onderzoek en dat van de stralingseffecten in mineralen. Hij volgde de vakliteratuur nauwgezet en voorzag vele artikelen van het nodige commentaar ten behoeve van zijn medewerkers en studenten.

Toen zijn veelbelovende dochter aan een ernstige, nog nauwelijks bekende, ziekte bleek te lijden, waarvoor in Nederland wél een adequate behandeling kon worden gegeven, maar in Australië nog niet, besloot het gezin om te repatriëren. Maar helaas bleek het ziekteproces te ver te zijn voortgeschreden om zijn dochter genezing te kunnen bieden.

Aan Ypma werden toen, in de periode 1981-1987, twee deeltijdleerstoelen aangeboden; één aan de Universiteit van Utrecht in de subfaculteit der aardwetenschappen en wel bij de vakgroep structurele en toegepaste geologie; de andere in de economische geologie aan de afdeling technische geologie en mijnbouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft. Laatstgenoemde aanstelling kon in 1987 worden omgezet in een volledige. Hij heeft daar tot zijn emeritaat in het jaar 2000 met zijn collega *proximus*, prof. ir. R. van Leeuwen, tot beider voldoening en genoegen kunnen samenwerken.

Ypma heeft zijn contacten met de Nederlandse wetenschappelijke wereld altijd goed onderhouden. Reeds in 1978 werd hij gekozen tot correspondent van de Afdeling Natuurkunde der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Daarnaast werden hem tal van *fellowships* en andere onderscheidingen verleend. Voor een groot deel kwamen die uit de wereld van de toegepaste aardwetenschappen. Hij is *associate editor* geweest van de *International Proceedings on ore forming fluids in inclusions* en van het leidende Amerikaanse tijdschrift *Economic Geology*.

Bovenal was hij een geestige, trouwe en toegewijde vriend die nog tal van vernieuwende plannen koesterde toen een ongeneselijke ziekte hem overviel, die zijn smartelijke sterven op 24 januari 2002 inluidde.

Register van namen

- Amerongen, M. van 40
Annegarn, A. 95, 97
Arens, J.F. 13
Arkel, G.A. van 56, 58
Asselbergs, A. 97
Baas, P.D. 57, 58
Badings, H. 93
Barberini, M. 46
Baronius, C. 47
Beekes, R.S.P. 79
Beijers, J.L. 96
Benthem, J. van 96
Berlage, H.P. 99
Biezen, J. van 128
Bloem, J.C. 112, 113
Blok, W. 113
Bodewitz, H.W. 83
Boeckel, C.A.A. van 17
Boer, H.A. de 17
Boorder, H. de 144
Bos, J.L. 60
Boschma, H. 27
Boutens, P.C. 113
Bower, C. 129
Braas, T. 96
Brandsma, L. 13
Brouwer, H.A. 99
Brown, W.N. 82
Bruckner, A. 91
Burckhardt, J. 47
Caland, W. 77
Cardozo, B.N. 38
Chamberlain, I. 48
Cohen, J.A. 55, 56
Coul, P. Op de 96, 97
Daalder, D.L. 111
Deelder, A.M. 27
Deenen, L.L.M. van 58
Deyssel, L. van 95
Diepenbrock, A. 91, 92, 94, 95, 96
Donkersloot, N.N. 112
Dresden, S. 93
Drion, J. 37
Drion, T. 43
Dubbink, C.W. 37
Eckhardt, J. 95
Eeden, F. van 95
Elizarenkova, T. 81
Endres, F.C. 108
Escher, R. 93, 94
Ester, H. 97
Frisch, K. von 7
Furnée 81
Gemert, J. van 96
Gerritsen-Geywitz, G. 129
Geyl, P. 22, 69, 70, 71
Ghalib und Mir 107
Ghazzali 109
Gibbon, E. 47
Gispen, W.H. 58
Gleich, C.C. von 96
Goedhuis, D. 37
Gombrich, E. 45
Gonda 81
Gorter, H. 95
Grijp, L.P. 97
Grootaers, L. 33
Haanstra, B. 9
Hahn, E. 24
Halsema, D. van 96

Hamel, A.G. van	111	Luzac, E.	75
Hartmann, R.	105	Mahler, G.	91, 95
Haskell, A.	45	Mandel, M.	88
Heesterman, J.C.	83	Mansfeld, A.D.M. van	57
Heiler, F.	106, 108	Meixner, J.	87
Hellinga	113	Mengelberg, W.	95
Hemmes-Hoogstadt, A.	127	Micheels, P.	96, 97
Herder, J.G.	108	Michelet, J.	47
Holst, A.R.	112, 113	Molen, I. van der	145
Hooyman, G.J.	88	Monna, Mw. M.C.	80
Huber, U.	74	Montfaucon, B. de	47
Huizinga, J.	47, 83	Mozart, W.A.	92, 95
Ingarden, R.	116	Muelen, W. van der	74
Iqbal, M.	106	Mulder, E.	97
Irwin, J.	81	Mussolini, B.	48
Jansen, L.	88	Narten, J.	83
Jong, J.W. de	79, 81	Nieuwenhuis, J.H.	38
Josselin de Jong, J.P.D. de	82	Niggli, E.H.	143
Kafka	112	Nijboer, B.R.A.	88
Kaufman, T.	35	Nijhoff, M.	113
Kloos, W.	95	Nijman, W.	145
Kluitenberg, G.A.	88	Tinbergen, N.	7
Kolsteeg, J.	96	Oldenberg, H.	81
Koning, L.P.G.	99	Onsager, L.	87
Kortlandt, K.	8	Oort, M.S.	83
Kossmann, J.A. Putto	69	Oosterbaan, R.A.	56
Kramers, J.H.	77	Otto, R.	106
Kristensen, W.B.	82	Overbeek, J.Th.G.	87
Kufner, H.L.	34	Overlies, T.	81
Landré, W.	91	Pedersen, H.	80
Leeuwen, R. van	145	Penny, P.	47
Leopold, J.H.	113	Pijper, W.	94
Lequin F.	21	Pouwels, P.H.	56
Leussen, D.	91	Prigogine, I.	87
Lévi-Strauss, C.	82	Ranke, L. von	75
Lips, C.J.M.	58	Ras, H.E.	43
Locher, Th.J.G.	68	Reeser, E.	97, 125
Lohr, I.	126	Reeser, H.E.	96
Lorentz, K.	7	Reinink, H.J.	92
Lubotsky, A.	80, 83	Rich, A.	15
Lüders, H.	82	Roedder, E.	144

Roever, W.P. de	143	Thorbecke, J.R.	75
Roon, J. van	9	Uhlenbeck, C.C.	77
Rückert, F.	108	Vasari, G.	47
Rumi, M.	106	Veen, B. van der	129
Rushdie, S.	109	Vening Meinesz, F.A.	99
Saitsova, V.	45	Vermeulen, O.	96
Salmina, L.	45	Verwey, A.	95
Samama, L.	95	Visser, S.W.	99
Schaeder, H.H.	105	Vogel, J.Ph.	77
Schäfer, D.	94	Vogelsang, W.	91
Schokker, G.H.	83	Voltaire	47
Schoordijk, H.C.F.	42	Vooy, C.G.N. de	111
Skinner, Q.	71	Wagenaar-Nolthenius, H.	96, 126
Slater, E.C.	59	Wagner, R.	91
Smijers, A.	92	Waldman, L.	87
Sötemann	111	Weisbeek, P.J.	58
Spies, O.	107	Wennekes, E.	96, 97
Steyn-Parvé, E.P.	57	Westenbrink, H.G.K.	57
Strategier, H.	93	Wester, A.	96, 97
Stuip, R.	128	Wied, D. de	58
Subramoniam, V.I.	83	Wijk, N. van	77, 84
Sussenbach, J.S.	58	Wilhelmina, Koningin	48
Tabak, L.	97	Wimmer, E.	15
Taine, H.A.	47	Winckelmann, J.J.	47
Thiel, P.H. van	27	Witstein, Mw. S.F.	112
Thomason, S.G.	35	Witzel, M.	83